

A LÉLEK ÉLETE ÉS JAVAI

PHILOSOPHIA PROPAEDEŰTIKA

ÍRTA :
DR. MAKKAI SÁNDOR.

CLUJ – KÖLOZSVÁR.
AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KIADÁSA.
1922.

TARTALOM:

Bevezetés.

	Lapszám
Mi a filozófia? Mik a mi tanulmányunk legfőbb kérdései? Mi a feladatunk és célunk? — — — — — — — — — —	1

I. RÉSZ

A lélek élete.

I. A lélektan fogalma.

1. <i>Tárgya</i> : a lélek. A lélek természete, sajátosságai. — — — — —	3
2. <i>Feladata</i> : leírás és magyarázat. — — — — —	6
3. <i>Módszere</i> : módszeres emberismeret, megfigyelés, introspectio, extrospectio, kísérlet — — — — —	6
4. <i>Fajai</i> : általános és differenciális — — — — —	8
5. <i>Határjai</i> : a „van” és „kell” tudományai — — — — —	8

II. A test és lélek viszonya.

1. A lélekhit fejlődése az emberiség életében. — — — — —	9
2. A test és lélek tapasztalati összefüggése. Az idegrendszer és a lélek — — — — —	11

III. A lelki élet egysége és szétágazása.

13

. Az ismerés.

1. <i>Az érzéklés, mint az ismerés alapja.</i> a) az érzet, b) az érzetek osztályai, c) a szemlélet, d) a képzet, e) az érzéki világkép. — — — — —	15
2. <i>A fantázia, mint az érz. világkép magyarázója.</i> a) lényege, b) fajai, c) szerepe, d) jelentősége, e) nem tudatos jelenségei. — — — — —	20
3. <i>Az értelem, mint világmagyarázó erő.</i> a) lényege, b) az értelmi folyamat, c) szerepe és jelentősége. — — — — —	23
4. <i>A hit, mint az intenzív ismerés tevékenysége.</i> — — — — —	28

V. A cselekvés.

1. Az érzelem. — — — — —	30
2. Az indulat. — — — — —	32
3. Az akarat és a cselekvés. — — — — —	33

II. RÉSZ

A lélek javai.

Bev. az alaptevékenységek értékei ; a kulturjavak : művészet, tudomány, erkölcsiség, vallás. — — — — — — — — —	35
<i>I. A szépség és a művészet.</i>	
1. A szép lényege, — — — — — — — — —	37
2. A művészi fantázia lényege. — — — — — — — — —	37
3. A művészet lényege és törvényei. — — — — — — — — —	38
4. Műélvezet, műkritika. Aesthetika. — — — — — — — — —	39
<i>II. Az igazság és a tudomány.</i>	
1. A logikai szempont. A logika az igazság tana. Valóság és igazság. Szaktudományok és logika. A logika a gondolkozó szellem törvényeinek tana. Formai tudomány. Normatív tudomány. — — — — — — — — —	39
2. A gondolkozás elemi formái.	
a) a fogalom, — — — — — — — — —	42
b) az ítélet, — — — — — — — — —	43
c) a következtetés. — — — — — — — — —	44
3. A gondolkozás módszeres formái.	
a) a meghatározás. — — — — — — — — —	47
b) a felosztás. — — — — — — — — —	47
c) a megbizonyítás, — — — — — — — — —	48
d) a módszer. — — — — — — — — —	49
e) a rendszer. — — — — — — — — —	49
<i>III. A jóság és az erkölcsiség.</i>	
1. Az etika a jó tana. A jó és erkölcsiség. — — — — — — — — —	50
2. Mi az „erkölcsi ?“ — — — — — — — — —	51
3. Az erkölcsi érték területe ; az erkölcsi világ. — — — — — — — — —	52
4.° Jó és rossz. Erény és bűn. Felelősség. Színező tényezők. — — — — — — — — —	53
5. Lelkiismeret. Erk. fejlődés. Heteronomia, autonomia. Erk. szabadság. Vallás-erkölcsiség. — — — — — — — — —	55
6. Az erk. bűn. A kísértés. A bukás. A bűnhődés. A szabadulás. — — — — — — — — —	56
7. Van-e külön társadalmi erkölcs ? — — — — — — — — —	58
<i>IV. A szentség és a vallás.</i>	
1. Mi a szentséges ? Mi a vallás ? — — — — — — — — —	59
2. A szentséges valósága, Kettős hatása. Az áhitat. Az imádat. — — — — — — — — —	60
3. Vallás, mint a szentség élete. — — — — — — — — —	61
Befejezés : A vallásos világszemlélet. — — — — — — — — —	62

Bevezetés.

Az ember két legfőbb kérdése, amelyre mindig, amióta csak gondolkozik, feleletet keresett, az hogy *mi vagyok én* és *mi a világ*? Az emberi élet eredete, lényege és célja s az emberen kívül fekvő valóság: a világ mivolta és sorsa a legfőbb kérdései a tépelődő és élni akaró emberiségnek. Ezekre a kérdésekre először képzelete segítségével felelt az ember, később okoskodó és mérlegelő értelmével kísérelte azokat megoldani. Nem szabad azt hinnünk, hogy pusztá kíváncsiság ösztönözte az embert e feleletek megtalálására. Az élete s az életének jobb, fejlettebb, emberhez méltóbb lehetősége követelte meg, hogy tisztába jöjjön a világgal és önmagával. A *megismerés* ugyanis a legfőbb eszköze az életnek: megismerni önmagunkat és a világot annyit jelent, mint életünket fejleszteni, biztosítani, megvédeni, diadalra juttatni. A megismerés legtisztább módja *a tudomány*. A tudomány a valóságot csoportok, jelenség-körök szerint vizsgálja és ismeri meg. Az egyes jelenségcsoportok vizsgálatából *szaktudományok* lesznek. De a szaktudományok elaprózzák, szétdarabolják a valóságot s mindinkább a részletekbe vivén a dolgot, a világ és az ember eredetéről lényegéről, céljáról, az élet értelméről és értékéről egységes feleletet nem adnak. Mivel pedig az embert a részletek is csak azért érdeklik, hogy megvilágosítsák a saját élete titkát, kell tehát lennie olyan tudománynak, amely nem egyes tárgykörökre, hanem a valóság egészére s az emberi lélek lényegére vonatkozik. Ez a tudomány a *filozófia*, vagy *bölesészet*, amely az emberi lélek és a világ lényegét (értelmét) és jelentőségét, (értékét) van hivatva tisztázni.

Mi ennek a nagy és szövevényes tudománynak az előcsarnokába akarunk belépni. Minthogy világos az, hogy a világnak és az emberi életnek lényegét és jelentőségét magának az emberi léleknek kell megismernie, azért az első és legfontosabb feladat épen *a lélek* mivoltának, szerkezetének, működésének és legfőbb tevékenységeinek tisztázása lesz. Ez a mi feladatunk. Ez a feladat pedig kettős. *Először* meg kell vizsgálnunk az emberi lelket úgy, *amint van*: életének törvényszerű folyamatában. Látni fogjuk, hogy miként gondolkodik, érez, akar és cselekszik a lélek, amely ön-

magával és a világgal tisztába akar jőni, hogy megvalósíthassa céljait. De miközben feltárul előttünk a lélek életének és munkájának folyamata, önkénytelenül fel fognak vetődni olyan kérdések, amelyeket a folyamat vizsgálása nem tud előttünk tisztázni. Látni fogjuk pld. azt, hogy miképen szemlél és alkot a lélek, hogyan gondolkodik és cselekszik, de föl fog merülni a kérdés: mikor *szép* az alkotás, mikor *igaz* a gondolkozás, mikor *jó* a cselekvés? Ezekre a kérdésekre megfelelni feladatunk *második* része lesz, amelyben a lelket úgy fogjuk nézni, mint amilyennek *lennie kell*, azoknak a javaknak birtokában és teljességében, amelyek által győzedelmeskedik a világ felett.

A *lélek életének lefolyása* és a *lélek legfőbb értékei, javai* lesznek tehát a következő tanítás tárgya. Feladatunk megoldásához a filozófia egyes ágtudományai, részei adnak nekünk szempon-
tokat s ezáltal lehetünk képesekké arra, hogy valamikor magunk is önálló filozófiai gondolkozásra tehessünk szert. Ezt valószínűleg kevesen érik el az életben, de ennél fontosabb is az, hogy egyelőre megismerkedve lelki életünk titkaival és értékeivel, személyes jellemünk nemesítéséhez és a komoly, felelősségteljes, igazi emberi élethez nyerjünk indítást és segítséget.

I. RÉSZ.

A lélek élete.

A lélek életével foglalkozó tudományt *lélektannak*, görögösen *psychológiának* nevezzük. Utóbbi nevét *psyché* (= lélek) görög szóból kapja. A lélektan egyrészt önálló szaktudomány, mert külön jelenségcsoport alkotja a tárgyát, másrészt nélkülözhetetlen alaptudománya, előkészítő része a filozófiának.

I. A lélektan fogalma.

Hogy a lélektan mivoltával tisztába jöjjünk, meg kell állapítanunk 1. tárgyát, 2. feladatát, 3. módszerét, 4. fajait, 5. határait.

1. A lélektan tárgya.

A lélektan tárgya, mint a neve is elárulja, a *lélek*. A lelket azonban nem lehet közvetlenül, a maga valóságában úgy látni és tapasztalni, mint az érzéki tárgyakat. A lélek csak *nyilvánulásaiból* ismeretes. Lélek alatt tehát bizonyos jelenségek csoportjában, összességében megnyilvánuló sajátos valóságot értünk. Ezek a jelenségek, melyekben a lélek megnyilvánul, a *lelki jelenségek*, pld.: öröm, fájdalom, harag, szeretet, képzelet, gondolkodás, akarás stb. Hogy ezek a jelenségek minek a nyilvánulásai, azt igazában nem tudjuk megmondani, de következtetünk rá. Ugyanis a természetben, az érzékelhető világban is vannak hasonló példák. Így az elektromosság, a hő, a nehézkedés stb. néven szintén olyan valóságokat értünk, amelyek csak nyilvánulásaikból ismeretesek, magukban véve láthatatlanok és megfoghatatlanok. A ilyen valóságokat a természettudományban *erő*-nek (energia) nevezzük. Mondhatjuk, hogy a *lélek is erő*, mégpedig önálló, sajátos energia, amely különbözik más, így pld. a természeti erőktől. A természeti erők a *természeti tüneteményekben*, a lélek a *lelki jelenségekben* nyilvánul

meg és lesz megismerhetővé. Ha már most összehasonlítjuk a természeti tüneményt a lelki jelenséggel, akkor azt tapasztaljuk, hogy köztük több pontban *ellentét* áll fenn, ami azt mutatja, hogy a bennük munkáló és megjelenő erő ellentétes, más, sajátos természetű. Ez az összehasonlítás legalkalmasabb mód arra, hogy épen az ellentétes pontokban megvilágosodjanak *a lélek jellemző sajátosságai*.

a) A természeti tünemények rajtunk kívül, a külvilágban vannak, mint tárgyak, *reálítások*. A maguk valóságában lelkünk nem is fogadhatja be őket, hiszen akkor az egész mindenségnek a maga anyagi mivoltában bennünk kellene felhalmozódnia, ami képtelenség. Lelkünknek első és legfontosabb sajátossága az, hogy a reális külvilág tárgyairól *képeket* alkot magának. Lelki életünk tartalma főleg a külvilág képeiből áll. Azonban a képek, amelyeket a lélek a külvilágról alkot, csak *ábrázolják* a tárgyakat, *de nem olyan természetűek* mint maguk a tárgyak. Pl. a tárgyaknak kiterjedésük, súlyuk, térfogatuk van, a képeknek nincs, mert a külvilág képe a lélekben nem kiterjedt; a mi a lélekben szín, hő, hang, az a külvilágban a tárgyak rezgő-állapota, amelyet a lélek színben, hőben, hangban jelenít, ábrázol, fog fel. Azt mondhatjuk tehát, hogy a lelki jelenség a természeti tüneménynek *képmása, képe* (görögül = *idea*). A természeti tünemény sajátossága az, hogy *reális*, a lelki jelensége az, hogy *ideális*. A természeti erő érzéki valóságokban nyilvánul, a lélek ideális (képszerű) valóságokban.

b) A természeti erő *öntudatlan*, tüneményeinek nincs saját magukról tudomásuk. A lelki jelenségek ellenben mindig egy *én*-nek változásai, azokat mindig a *magunkénak* érezzük, ismerjük, bennük mindig *önmagunkról* veszünk tudomást, a lélek tehát *öntudatos*.

c) A természeti tárgyak saját maguk indításából nem működhetnek, hanem csakis külső hatás, kényszer alatt. A természeti erőt a *kényszerűség*, az *önkényszerűség* jellemzi. A kő csak akkor esik, ha leejtik, eldobják vagy ha az ellenállás, amely az esésben akadályozta, megszűnik. A lelket ellenben az jellemzi, hogy *önkényszerű*, saját indításából cselekedhetik. A lélek *öntevékeny*, *önkényszerű* (spontan). A léleknek öntudatos és öntevékeny sajátossága olyan tulajdonság, amely minden valóságtól megkülönbözteti és mindenek felé emeli. Ezáltal lesz a lélek az emberben — ha legmagasabb fokát eléri — *erkölcsi jellemerővé*. Ez a legmagasabb öntudatosság és spontaneitás nyilvánul azokban a személyiségekben, akik önkényszerű, a saját lelkük indításából és elhatározásából hódolnak a jónak s ebben van az emberi lélek világfeletti, *isten*i vonása, méltósága, amellyel szemben minden személytelen és vak természeti erő semmivé lesz.

d) További különbség a természeti tünemény és a lelki jelenség közt az, hogy az előbbi mindig *külső* s még lelki képe is, jóllehet a kép bennünk van, mint *külvilágunk levőit*, ábrázolja

azt nekünk. Ami pedig kívülünk van, azt csak *közvetítés* útján bírjuk felfogni, t. i. *érzékszerveink* segítségével. A term. tünetmenny tehát *közvetett*. Ellenben a lelki jelenséget mindig *bensőnek* tapasztaljuk, a magunkénak érezzük s minden közvetítés nélkül, magától értetődőnek fogjuk fel, pld. az örömet, a haragot, a fájdalmat. A lelki élet tehát *benső és közvetlen*.

e) A természetű tünetmennyek *általánosak*, azaz mindenki számára azonos módon vehetők észre és tapasztalhatók, akiben a megfelelő érzékszervek normálisak. A lelki jelenségek ellenben mindig *egyéni*ek, csak az tapasztalhatja őket, akinek lelkében felépnek; örömem, bánatom, indulataim, gondolataim, szándékaim elsősorban és voltaképpen csak enyémek, csak én értem és bírom őket teljesen, más legfennebb csak közvetítés és hasonlítás útján szerezhet róla többé-kevésbé találó képet, de sohasem azonosat. Ez egyrészt fájdalmas jelenség, mert ez az oka, hogy az emberek között tökéletes lelki közösség nem lehet, egyéni eltéréseik miatt; de másrészt bölcs isteni intézkedés is, amely az egyéniség benső szabadságát megvédelmezi s mintegy bevehetetlen várrá teszi a lelket a világgal szemben, amelyet külső erőszakkal meghódítani nem lehet, hacsak a várban nincs áru, aki az ellenségnek kaput nyit. Főleg a társadalmi életre nézve származnak ebből a saját-ságból az emberi élet legfontosabb jelenségei.

f) Végre nagyon fontos az is, hogy a természetű tünetmennyek *térben és időben* vannak, míg a lelki jelenségek *csak időben* folynak le, térben nem foghatók meg. A gondolat nincs térben és térhez kötve s mint térbeli tárgy, nem szemlélhető. A természet térhez kötöttségével szemben a lelki élet tértelen mivolta áll s ebből fakad a *lelkiség szabadsága*, amely lerázza a föld bilincseit. Sokszor jaj volna nekünk, ha gondolataink és érzelmeink a térben testet öltve jelennének meg és érzékelhetőkké válnának. De bölcsen van úgy intézve, hogy a lélek élete, bár időben, de sohasem a térben zajlik le.

A lélek, a lelkiség természete tehát az ő ideális mivoltában, öntudatosságában, öntevékenységében, bensőségében, egyéniségében és a tértől való szabadságában van kidomborítva és jellemezve. Az az erő, amely ilyen sajátosságokkal bír, páratlan és hatalmában mérhetetlen. Az ember méltósága az, hogy benne és általa ilyen erő munkál a világban. Nem az övé, nem ő alkotja, sőt inkább megfordítva; feladata és kötelessége ennek az erőnek megbecsülése, szolgálata, a neki való teljes engedelmesség és odaadás. Minél lelkibb az ember, annál alázatosabb és engedelmesebb, mert tudja, hogy a benne munkáló erő végtelenül nagyobb, mint ő maga. A lelket igazán szolgáló ember magát egy végtelen és tökéletes Lélek, az Isten eszközének tudja és hirdeti egész életével.

A lelkiségnek, mint a lélektan tárgyának legfontosabb tulajdonságaival megismerkedve, a áttérünk lélektan feladatára.

2. A lélektan feladata.

A lélektan feladata elsősorban a lelki élet hű és pontos *leírásában* áll. Miután azonban a lelki élet nagyon bonyolult folyamatok szövődése, ezeket a folyamatokat szét kell bontani alkotó elemeikre: ezt *elemzésnek* (analízis) nevezzük. Az így szétbontott legelemibb lelki tények pontos tisztázása az első. Csak ezután lehet a lelki élet szerkezetének összeállítására, egységes képének felépítésére térni, amelyet *összerakásnak* (synthesis) nevezünk. Az így létrejövő leírás azonban nem meríti ki a lélektan feladatát.

Az egyes lelki jelenségek egymással és a lelki élet egészével *állandó jellegű* összefüggésben vannak. Ez azt jelenti, hogy a lelki életet *törvények* mozgatják és tartják fenn. A lélektannak ennél fogva a másik feladata ezeknek az állandó viszonyoknak, törvényeknek megállapítása. Ezt *magyarázatnak* nevezzük. A lelki jelenségeket akkor magyaráztuk meg, ha pontos leírásuk után egymással való állandó összefüggésüket megvilágítottuk s a lelki élet egészében való helyüket és szerepüket megállapítottuk. Ekkor beszélhetünk arról, hogy a jelenségeket lélektanilag megértettük. A lélektan feladata tehát a lelki folyamatok leírása és a lélektani törvények megállapítása útján a lelki élet magyarázata.

3. A lélektan módszere és fajai.

A lélektan, lényegében *emberismeret*, mivel a lelkiség kizárólag az emberi életben nyilvánul. Mivel pedig az embert leginkább az ember érdekli, a legérdekesebb és legfontosabb tudomány. Az emberi lélek fürkészésére a kíváncsiság és a létérdek egyaránt ösztönzi az embert. Kíváncsivá tesz minket a lélekre az a körülmény, hogy a lelki élet titokzatos, az érzékek elől el van rejtve, mintegy láthatatlan; ráutal a lélek vizsgálatára az, hogy minden ember reászorult az embertársaival való foglalkozásra. Hosszú idő alatt minden ember tesz is szert több-kevesebb és többé-kevésbé helyes emberismeretre. Köznapi értelemben azt az embert nevezik *bölcsnek*, akinek nagy, sokoldalú és biztos emberismerete van. Vannak elméleti és gyakorlati életpályák, amelyeknek az emberismeret egyenesen az alapját és lehetőségét képezi. Így az írónak, a művésznek, a nevelőnek, a bírónak, az orvosnak, a tudósok közt a történésznek, a nyelvésznek, a filozófusnak minél jobb emberismerettel kell rendelkeznie; ezeknek, mint mondani szokták, *jó gyakorlati* psychologusoknak kell lenniök.

Kérdés, hogy mi különbözteti meg a *lélektant*, mint *tudományt*, az ilyen gyakorlati emberismerettől? A különbség a lélektan *módszerességében* rejlik, ez teszi tudománnyá. A gyakorlati emberismeret a körülményektől függ, melyek közé a megfigyelő

kerül; a lélektani ismeret szándékos, tervszerű, bizonyos módon történő megfigyelésekre épül. A gyakorlati ember igen alaposan megismerheti azokat, akikkel foglalkozik (pld. a bíró a bűnösöket), de viszont csak azokkal az esetekkel kapcsolatban, amelyek munkája körében épen felmerülnek; ezzel szemben a psychologus öntudatosan és tervszerűen maga keresi meg és vizsgálja a lelki jelenségeket, nem is valami gyakorlati célból, hanem a tényleges megismerés kedvéért.

Elsősorban öntudatos és tervszerű *megfigyelés* alá kell helyezni a jelenségeket. A lélektan módszere tehát a *megfigyelés*. Kérdés, hogyan lehetséges ez? Miután a lelki jelenségek, — elmentében a term. tárgyakkal, — csak azoknak az egyéneknek számára léteznek, akik átélik őket, közvetlen és benső világukban, ép azért a lélektan főmódszere az *önmegfigyelés* (introspectio.) A psychologusra nézve legfőbb feladat és legfontosabb törekvés az *önismeret*. Különbség van azonban önmegfigyelés és önfigyelés között. Minden ember figyeli és ismeri magát bizonyos fokig, de ez még távol áll attól, hogy tudományos lélektani megfigyelésnek nevezhessük. Ez egyike a legnehezebb feladatoknak, mert a megfigyelő önmagát teszi *tárggyá* benne, szembehelyezkedik önmagával, elemzi önmagát. Ez a tárgyiasítás, fixirozás és elemzés nagy őszinteséget, tárgyilagosságot, előgugatlanságot, türelmet, elszántságot és gyakorlatot igényel. Minél inkább megvannak ezek a feltételek, annál értékesebb a megfigyelés lélektanilag. A legnagyobb nehézség abban van, hogy a megfigyelő *alany* és a megfigyelt *tárgy* azonos. *Egyidejűleg* élni és megfigyelni a lelki jelenséget csaknem lehetetlen, mivel a megfigyelés szándéka megváltoztatja vagy meg is semmisíti a jelenséget. Pl. ha erős haragban égő ember meg akarja figyelni haragját tudományosan: vagy megsemmisül a haragja, vagy a harag magával sodorja szándékát. Továbbá a lelki jelenségek tűnékeny természetűek is, ami megint megnehezíti a megfigyelést. A lelki jelenségek önmagunk által csak *utólag*, mint *emlékképek* figyelhetők meg. Ennek lehetősége az emlékkép felidézésében való pontosság és részlelenség gyakorlásától függ. A jó psychologus részletes, hű, pontos képet tud felidézni emlékezetéből a saját lelki jelenségeiről s e képeket elemzi, írja le és magyarázza.

Az önfigyelés mellett kisegítő módszere a lélektannak a *mások megfigyelése* (extrospectio), amely külső jelek és beszéd útján következtet mások lelkében föllépő és lefolyó jelenségek természetére. De itt is nélkülözhetetlen az *önismeret*, mint hasonlítási alap.

A lelki jelenségeket *kísérletileg* és próbálták vizsgálni. Mivel a kísérlet lényege a jelenség szándékos felidézése tanulmányozás céljából, az öntudatos és spontán emberi lélekkel szemben nehezen alkalmazható. Csak bizonyos elemi jelenségek vizsgálatára sikerült

alkalmazni lélektani kísérletet, olyan tényekre, amelyek általánosan ugyanazok minden lélekben. Így például a figyelem és emlékezet némely törvényeit (befogadó képességét stb.) az értelmesség fokait, a lelki jelenségek szervezeti visszahatásait stb. sikerült kísérletileg tisztázni. A kísérleti lélektannak, amely az orvosi- és neveléstudományokban bir fontossággal, megalapítói és nevezetes művelői E. Weber (1829-ben) Th. Fechner, akik az inger és az érzet viszonyát tanulmányozták s kísérletezésüket *psychofizikának* hívják, továbbá W. Wundt aki 1879-ben Lipcsében laboratóriumot állított fel a kísérletek számára. Azóta a hasonló intézetek mindenfelé elterjedtek.

A lélektannak többféle *jajtáját* szokták megkülönböztetni. *Általános* a lélektan, ha a közös és egyetemes törvényeket vizsgálja, *differenciális*, ha az eltérő sajátosságokat. Ujabban beszélnek *tömeglélektanról*, amely az emberi léleknek a tömegben való viselkedését (tömegjelenségek) kutatja; van *társadalmi*, *nép- gyermek* és *beteglélektan*. Mindezek alapja azonban a kifejlett és egészséges emberi lélek ismerete.

4. A lélektan határai.

A *lélektan határai* alatt értjük azt, hogy e tudománynak megvan a saját területe és megvannak a korlátai, amelyek közt munkálkodik s amelyeket át nem léphet. A lélektan leírja és megmagyarázza a lelki életet *úgy amint van*, de nem tudja megmondani, hogy milyennek *kell* lennie, tehát a lelki életnek *eszményt* nem adhat. A lelki élet eszményét más tudományok adják, amelyek a lélek legfőbb tevékenységeit nemcsak konstatálják, de azoknak eszményi, *kellő*, valóban értékes képét s az abban érvényes szabályokat állítják elénk. Így a *képzelet* lelki tevékenységének eszményét az *aesztetika* tudománya adja, mint a *szép* tana; a *gondolkodás* eszményét a *logika* tudománya állítja fel, mint az *igazság* tana; a *cselekvés* eszményét az *etika* (erkölcstan) tárja fel mint a *jó* tana, a *hít* eszményét pedig a vallásfilozofia, mint a *szeítség* tana. Minthogy a szép, igaz, jó, szent a legfőbb értékei, javai a léleknek, amelyből a művészet, a tudomány, az erkölcsiség és a vallás fakad, az ezekkel foglalkozó tudományokat *értéktudományoknak* (normatív tudományok) nevezik, szemben pl. a lélektannal, amely *konstatáló*, *ténymegállapító* (ontológiai) tudomány. Az értéktudományok, bár magukbanvéve önállóak, másfelől részei és ágai a *filozofiának*, amelynek egyik legfőbb feladata épen az emberi lélek értékének és javainak kutatása. A lélek életének pszichológiai megismerése után mi is foglalkozni fogunk a lelkiélet javainak, értékeinek vizsgálatával, tehát a lelki életet nemcsak pszichológiai, de aesthetikai, logikai, etikai és vallásfilozófiai szempontból is meg fogjuk tekinteni.

II. A test és lélek viszonya.

1. A lélek-hit fejlődése az emberiség életében.

Az ember, fejlődésének kezdetén már hitt a lélek erőiben s a legprimitívebb, leggyermekiesebb fokon álló népek, csodálatos egyöntetűséggel alkotják meg a lélek lényegéről és sorsáról való hitüket, illetve annak kifejezéseit. Történeti és lélektani igazság az, hogy az ember mindig tudott a saját lelki, szellemi mivoltáról és méltóságáról s mindig vallotta a lélek hatalmát a test és világ felett. Természetesen eleinte kezdetlegesebb, érzékibb, önkényesebb volt a lélekről való felfogás, később mind hívebb, igazabb a fejlődés menete szerint, de mindig megvolt. Ez a tény a mi számunkra erős bizonyítéka annak, hogy a lelkeség sajátos és semmi más valósággal össze nem téveszthető erő s ha néha, amint látni fogjuk, meg is tagadták lételet és méltóságát, maga az élet kényszerítette az emberiséget arra, hogy újra és újra törekedjék megismerni és a neki megfelelő tiszteletben szolgálni neki. A primitív népek közt végzett kutatások és a történelem legrégibb emlékei azt bizonyítják, hogy az ember eleinte egy *testétől független*, de abban lakó s attól igeiglenesen, vagy véglegesen elválni képes külön lelki valóságban, *lélekben* hitt. A tudósok úgy vélik, hogy erre a hitre az *álom* és a *halál* jelenségei vezették az embert. A primitív ember az álmokképekben mozdulatlanul fekvő testétől elvált, abból kiszállott lelkének valóságos cselekedeteit látta s mivel az álmokképekben szokatlan, szertelen cselekvések fordulnak elő, (repülés, fájdalom nélküli zuhanás, gyorsaság, szertelen nagy méretek, a valóságban soha nem látott vidékeken barangolás, olyan vadászatok, harcok, lakomák, amelyeket testben képtelen lenne véghezvinni stb.) arra a meggyőződésre jutott, hogy a lélek, mikor ideiglenesen megszabadult a testtől, tehát mikor magában van, önálló, független, akkor sokkal hatalmasabb, mint a testben bezárva, nappal. Így szabadon más, ismeretlen világokba tud szállani, amelyről legtöbbször azt hiszik, hogy az a *jövendő* országa s ezért az álmokból a primitív ember jóslatokat szövöget. Mikor bekövetkezett a halál s a test megdermedt s végleg mozdulatlan maradt és aztán porrá lett, akkor arra a meggyőződésre jutott az ember, hogy a lélek végleg elhagyta testét, földi lakóhelyét. S ha már az álmok országában hatalmasabb volt, mint a testben, akkor a végleges megválás után ez a hatalma megsokszorozódott úgy, hogy a halottak lelkei emberfeletti (démoni, isteni) jellegűek lettek.

E hit alapján a primitív ember a maga lelkét a testében megkötözték, rabnak érezte s önmagát a testtől már megvált,

megszabadult és a természetet betöltő lelkek szolgájának tartotta. Ezeket a lelkeket — a halottak és főleg az ősök — lelkeit imádta, áldozott nekik, könyörgött hozzájuk, minthogy az ő hite szerint a természet tüneményeiben, kövekben, fákban, állatokban stb. ezek a lelkek vették őt körül s kormányoztak életét, mint jó és rossz lelkek. A lelket páraszerű, finom anyagnak képzelte, (képe a köd, felhő, füst, tűz) amelynek székhelye az emberi testben a *vér*, amelynek keringésével, illetve elfolyásával az élet tevékenységei láthatólag összefüggenek. A kifolyó vérről a lélek távozik el, ezért olyan szent a vér a primitívek előtt.

Ebből a gyermekies lélekhitből alakult ki a fejlődés során a lélek-vándorlás, a halál utáni élet és a túlvilág, az ott reánk váró jutalom és büntetés s a legfőbb lelkek (pogány istenek) sokféle, változatos vallása a természeti népek életében. Ezeknek a vallásoknak, bár gyermekies és zavaros képekben nyilvánultak, mélységes igazságaik vannak. Mindeniknek a mélyén megvan a lélek isteni természetében való hit, amely a fejlődés legmagasabb fokán is, természetesen tisztább, nemesebb értelemben, az emberi élet vezéricsillaga.

Mikor az ember a természet felett úrrá lett értelmi erejével s megismerte és felhasználta a természet törvényeit, kételkedni kezdett abban, hogy a tárgyakban külön, önálló, jó és rossz lelkek laknának. Kétségbevonta, hogy az ember életét ezek kormányoznák. Kezdett kételkedni a saját, testétől független lelkének létezésében s lassanként odajutott, hogy csak abban hitt, amit szemeivel látott és érzékeivel fölfogott. Az ősi gyermekies lélekhit összetörése arra vezetett s vezet ma is nagyon sok ember életében, hogy csak az anyagi valóság létezésében higgyen s a lelket egyszerűen a test működésének, nyilvánulásának tartsa. A lélek megtagadása azonban végzetes veszedelembé sodorja az embert. Hazugság, érzékiség, önzés, lelki lealacsonyodás s így az emberi élet értékeinek pusztulása következik belőle. Habár a természet felett úrrá is lett az ember, „mit használ neki, ha az egész világot megnyeri is, de lelkében kárt vall?” Úr a világ felett, — de rabja a saját testének és alacsony vágyainak! A lelket bűnhődés nélkül nem lehet megtagadni!

A testi élet végessége, veszedelmei, romlása, pusztulása s a földi élet súlyos csapásai és szeszélyes változásai kiábrándítják az embert a test és a világ szeretetéből és imádásából s arra indítják, hogy keressen magában olyan valóságot, ami több, mint ő. Lassanként felfedezi magában azokat az értékeket, melyek nem függenek a testtől és világtól s magukban hordják örökkévaló becsüket. Ilyenek az igazság, a jóság, a lelki nemesség és tisztaság, a hűség, a szeretet. Ezekben látja meg a testben és világban csalódott ember sűgarait és jelentkezéseit egy örök, nem anyagi

valóságnak, amelynek az egyes ember lelki élete is csak megnyilvánulása, eszköze. Nevezik ezt a valóságot *Szellemnek* a filozófusok; tapasztalják és imádják, mint *Istent*, a vallásos lelkek; — benne találják meg a célt, amelyért élni érdemes és kötelesség, az emberiség legjobbjai. Többé nem ezer és ezer külön lelket lát az ember a világban, hanem mindenütt és önmagában is ugyanazon valóság, az Örökkévaló egy Lélek életét, munkáját, akaratát, hatalmát tiszteli. Az embernek szellemi lénynek kell lennie, méltónak az igaz, jó, szent szellemiség lényegéhez.

A lélek mivoltát és a testhez való viszonyát az elmélkedő emberi ész a maga végső valóságában megoldani nem tudja, bár többféle álláspontot vesz fel, hogy a megoldásra eljusson. Ezek az álláspontok azonban végleges megoldásoknak soha nem tekinthetők. Ilyenek: a *dualismus* (kettősség) álláspontja, amely szerint a test és a lélek két egymástól teljesen független lényeg megnyilatkozásai; a *monismus* álláspontja, amely szerint a test és lélek egy, ugyanazon valóság jelentkezései (és pedig a *materialista* monismus szerint ez a valóság az anyag, amely a testben jelenik meg, a lélek csak ennek megnyilvánulása, terméke, látszat; az *idealista* monizmus szerint pedig éppen az ellenkezője áll.) Van olyan álláspont is, amely szerint a test és a lélek ugyanazon valóság kétféle megjelenése, de a valóság mind a kettőn túl van s mind a kettőt megelőzi, tapasztalhatóvá azonban csak bennük lesz. Ezt az álláspontot *transzcendentális monizmusnak* nevezik. Hogy miképen működnek együtt a test és a lélek, arra nézve némelyek a *paraellismus* álláspontján vannak, azaz hogy bár test és lélek önálló és más, mégis párhuzamosan működik, mint két egymástól független, de pontos óra; mások a *kölcsönhatást* hirdetik, azaz hogy a testi folyamatok maguk után vonják a lelkieket és viszont.

Anélkül, hogy ezen álláspontok bármelyikét elfogadnók, elismerjük, hogy mindenkinek vannak igazságai és nehézségei. Sokkal helyesebb azonban az, ha a lelki élet vizsgálatánál a *test és lélek ténylegesen tapasztalható* összefüggését tekintjük meg. A végső kérdés az emberi ész számára megfejtethetlen.

2. A testi és lélek tapasztalati összefüggése.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a test és a lélek szoros összefüggésben vannak egymással. Így folyton láthatjuk, hogy testi tüneteményekre lelki jelenségek következnek. Egészségünk, testi állapotunk minősége nagyban befolyásolja hangulatunkat; egészséges szervezet vidám, beteg test csüggedt, szomorú hangulattal jár együtt. A fizikai, külső ingerekre lelkünkben érzetek keletkez-

nek. Az izgató és csillapító-szerek (alkohol, opium) lelki tevékenységeinket fölfokozzák, élénkitik, vagy eltompítják, meggátolják. De amennyire igaz az, hogy a test változásaival a lélek változásai járnak, *éppúgy igaz az ellenkezője is*, hogy t. i. lelki jelenségek testi tüneteményeket idéznek elő. Az indulatok az arc pirulását, sápadását okozzák, a szellemi munka a test kifáradását eredményezi, stb. Mindez azt igazolja, hogy a test és a lélek szoros kölcsönhatásban vannak egymással, anélkül azonban, *hogy egyiket a másik okának tekinthetnők*, amint az egyoldalú materialismus, vagy spiritualismus teszi. A kettő összefüggését azonban legvilágosabban az *idegrendszer* árulja el. Már az idegrendszer rendkívül finom és könnyen felbomló anyaga is arra mutat, hogy a tünetkeny és légies lelki folyamatok közvetítésére hivatott. Különösen az *agyvelő* mutatja ezt. Szellemi kimerültség esetén föllép a nyomás érzete az agyban; az agyvelő beteges elváltozásai lelki betegségekkel járnak; az agy nagysága, súlya (átlag 1360 gr.), kiterjedése, sejteinek száma a lelki fejlettséggel arányosságot mutat; az agy egyes részei nélkülözhetetlenek egyes lelki tevékenységek számára. Törvénynek kell tekintenünk azt, hogy *a lelki élet, mint fő közvetítőjéhez, az idegrendszerhez van kötve s földi életünk alatt, emberek által észrevehetőleg, anélkül nem nyilatkozhatik.*

Az idegrendszer folyadékszerű anyagból, a *neurinból* áll, amelyet körülzáró hártyák és sejtszövet burkolnak és tartanak össze s tápláló véredények ereznek át. Állománya *szürke* és *fehér* állományra oszlik. A szürke állomány *sejtekből*, a fehér *rostokból* áll. A lelkiéletnek mintegy a forráspontjai, a tevékenységek székhelyei a sejtek, amelyek körülzáró hártyákól, folyadékból s 1—2 magból állanak; átmérőjük $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{200}$ mm. Belsejükben rendkívül finom fonálrendszer van. A sejtekben lép fel és mintegy halmozódik a lelki energia, amely átlag másodpercenként 33 méternyi sebességgel terjed a rostokon végig, ha ingerlik. A sejtek nyulványokkal érintkeznek; *dúcokat* és dúcközéppontokat alkotnak, amelyek közt a rostokból alakuló idegszálak és törzsek végzik a közvetítést. A sejtek 3 dúcrendszert alkotnak: 1., *kerületi dúcok*, melyek függetlenek egymástól s a külső ingerek felvételére és kapcsolására valók; az érzékszervekben és a fejben vannak elhelyezve; 2., a *kéregalatti centrumok*, melyek összefüggő sejttömegek s a gerincen át a koponyába húzódnak, hat tagot alkotva (nyúlt agy, hid, ikertest, agyszárak, látó és szaglótelep,); 3., a *nagy és kisagyvelő*, amelyeknek külső, felső rétege az agykéreg (a nagy agynál 3, a kis agynál 1 mm. vastag, szürke állomány). A nagy agyvelő felülete mintegy 1600 cm². a kisagyé 700 cm². Hogy aránylag ily nagy felület a koponyában elérhessen, az agyon gyűrődések (tekervények és barázdák) támadnak. A felület nagysága (a tekervények száma) egyenes arányban van a lelki fejlett-

séggel, mivel nagyobb felületen több sejt van. A nagy agy 2 féltékére és karéjokra oszlik, sejtszáma 600—1200 millióig terjed. E sejtrétegeket a *vetítő* és *társító* rostrendszerek kapcsolják minden irányban.

Az idegrendszer *kétféle tevékenységet* végez: 1., *szabályos*, u. n. *reflex* tevékenységeket, melyeket a nagy agyvelőtől függetlenül, tehát öntudatlanul és önkénytelenül hajt végre (támadó és védő mozdulatok, belső szervek működése); 2., *öntudatos* tevékenységeket, melyek kizárólag a nagy agyvelőhöz vannak kötve és pedig a) megakaszthatja, erősítheti, állandósíthatja a reflexeket, b) önálló szellemi műveleteket (pld. gondolkodás) végez. A reflexekre ható, valamint az érzékszerveket irányító tevékenységeket részben sikerült az agy felületének bizonyos helyeihez kötve fedezni fel, azaz sikerült az agyvelőt, mint az egyes lelki tevékenységek *organumát*, a maga más más célt szolgáló szerkezetében ismerni meg; de az önálló lelki tevékenységeket az agy működéséből megérteni nem lehet, mert más az idegrendszer és más a lélek. Egymáshoz vannak kötve, de a térben levő idegrendszert a tértől szabad lélekkel összehasonlítani nem lehet, összezavarni nem szabad.

III. A lelki élet egysége és szétágazása.

A régi felfogás szerint a lélekben külön, önálló tevékenységek vannak, amelyeknek külön külön székhelye is létezik a testben, vagy az agyban. Ilyen tevékenységek volnának a *értelem*, az *érzelem*, az *akarat*. A modern és helyesebb felfogás szerint azonban, amit a lelki jelenségek természete igazol, a lelki élet *egységes*, vagyis minden tevékenysége ugyanazon erő nyilvánulása. A lelki élet organizmushoz hasonló, amelynek minden része, ága, képessége és munkája egymással összeüggően és egységes irányítás mellett működik.

A lelki életnek ezt az egységét mindenekelőtt az *öntudat* bizonyítja.

Mi minden lelki jelenséget a magunkénak ismerünk, magunkra vonatkoztatunk és magunkból értünk meg: *én* gondolkozom, érzek, akarok. Nem az értelem, vagy az érzelem, vagy az akarat működik, hanem *én*, ezek az *én* tevékenységeim. Ez az *én* a lélek egységének legtöbb bizonyossága s ez az *én* jelenik meg az öntudatban. Maga az öntudat úgy képzelhető, mintegy világos kör, amelyet a lelki élet ismeretlen világa környékeztet. Ebből kerül az öntudat körébe minden lelki jelenség. Hogy a tudaton kívül több van, mint a tudatban, azt bizonyítja 1., a tudatban levő tartalom kísérteties megállapított csekélyisége (Wundt); 2., az emlékezet. Mindaz, ami velünk történt, vagy amit átéltünk valaha, nem ve-

szett el, hanem emlékké változva, a tudaton kívül (tudat alatt) őriztetik. Az emlékek nagy tömegéből a körülmények, vagy a szándékos felidézés folytonosan az öntudat elé hoznak egyes csoportokat. Az emlékképek nem önkényesen, hanem bizonyos törvények szerint kapcsolódnak és vonzzák egymást a tudatba (associatio). De minden lelki jelenség az öntudatban lesz azzá, ami és mindenféle lelki tevékenység csakis az öntudat által nyer értelmet és jelentőséget.

A lelki élet egysége éppen abban nyilvánul meg, hogy képességei nem külön és ellentétben működnek, hanem hogy minden mozzanatában minden tehetsége együtt működik és összefüggésben jelenik meg. Nincs a valóságban olyan lelki mozzanat, amelyben csak az értelem, vagy csak az érzés, vagy csak az akarat szerepelne, hanem mindig együtt. A lelki élet egy folyamathoz tekinthető, amely folytonosan halad. Ezt a folyamatot számtalan, minden pillanatban megújuló, de önmagukban befejezett mozzanatok alkotják. Ezek az alkotó, elemi mozzanatok a lelki élet *alaptényei*. Az ilyen alaptényt nevezzük *élménynek*. Minden élményben ugyanaz történik, t. i. a léleknek valamely hiányérzete lép fel s megtalálván kipótlását, a lélek kielégül, megnyugszik, meggyarapodik. Ezért ezekben az elemi mozzanatokban, élményekben ugyanaz a sorozat található fel. A lélek működését mindig egy kívülről jövő támadás indítja meg, amelyet *ingernek* nevezünk. Az inger *hiányérzetet*, fájdalmat okoz. A lélek erre a fájdalomra azzal hat vissza, hogy *vágy* támad benne annak kielégítésére, megszüntetésére. Ezt a vágyat mindenekelőtt azzal tölti be, hogy az óhajott és a fájdalom megszüntetésére alkalmas pótlás *képét* helyezi szembe vele. Ez a kép, amelvei mintegy kivetítünk, szembehelyezünk magunkkal, a megszerzésére alkalmas cselekvésre *akaratot* ébreszt bennünk. Néha már maga a kép (az öntudatosított pótlás) kielégíti vágyunkat és megszünteti a fájdalmat (belső kielégülés), néha cselekvést, mozdulatokat végzünk, hogy a fájdalmat megszüntessük és vágyunk kielégíttessék (külső kielégülés). Pl. ha egy tudományos kérdést kell megoldani, a tudatlanság okozta fájdalom a megoldó *gondolatban* (tehát a képben, eszmében) megtalálja a pótlást s az élmény befejeződött, (néha többnyire csak akkor nyugszunk meg teljesen, ha a gondolatot le is irtuk); míg ellenben az éhség fájdalmát az étel *képe* nem szünteti meg, nem elégíti ki, hanem csak akkor nyugszunk meg, ha az ételt meg is ettük. De mindkét esetben igaz az, hogy az élmény sorozata az inger okozta hiányérzettől a kielégülésig tart. S ez a törvénye a lelki életnek nemcsak egyes mozzanataira, hanem egészére is áll. Itt tehát nem lehet elkülöníteni az egyes tevékenységeket, mert ahhoz, hogy a lelki életnek egy befejezett mozzanata legyen, (ami pedig pillanatonként végbemegy) szük-

séges az *érzelmi* elem a hiányérzetben, az *értelmi* elem a képben s az *akarati* elem a vágyban és cselekvésben.

A fentebbiekből látható az, hogy a lelki élet *a világgal, a kívülünk levő valósággal* kapcsolatosan, azzal kölcsönviszonyban folyik le s hogy lényege szerint éppen abban a *kölcsönhatásban* áll, amely a világ és az ember közt szövődik. A léleknek a világban kell érvényesülnie, az őt megtámadó világ a lélek életének indítórugója és ösztökéje. Ezért azt mondhatjuk, hogy a lelki életnek két főiránya, lépése van. Az egyik tisztábbajövés a valósággal: *ismerés*, a másik állásfoglalás a megismert valósággal szemben: *cselekvés*. Az ismerésben és cselekvésben fejt ki a lélek önmaga tartalmát.

IV. Az ismerés.

1. Az érzéklés, mint az ismerés alapja.

a) *Az érzet*. Volt idő, amikor azt hitték, hogy ismereteink velünk születnek, mint kész, adott eszmék. (Velünk született eszmék == *ideae innatae*. Platon, Descartes). Később ellenkezőleg azt bizonyították, hogy a lélek az élet kezdetén üres lap (*tabula rasa*), amelyre érzéki benyomásaink hatnak és „írják rá” az ismereteket. (Locke: „*Nihil est in intellectu, quod non fuerat prius in sensu.*”) *Kant*, a nagy német filozófus kimutatta, hogy az ismeréshez épügy szükségesek az ész veleszületett törvényei (kategóriák = tér, idő, ok, cél, mennyiség, minőség, viszony, létmód stb.), mint a kül világ benyomásai, amelyeket érzékelünk (szemléletek.) Az ész adja a fogalmat, a tapasztalás a szemléletet; fogalom szemlélet nélkül üres, szemlélet fogalom nélkül vak; tehát az ismerés az ész eredeti fogalmai és a szerzett szemléletek összetétele.

Tény az, hogy érzékszerveinket folytonos *fizikai* ingerek érik s ezeket idegrendszerünk, átalakítva, mint *fiziológiai* ingereket közli a tudattal, ahol mint *lelki* mozzanatok jelennek meg. (Pl. fizikai inger = a levegő rezgése; ez hat hallószervünkre s mint fiziológiai inger, fölfogva azaz átalakítva a vezető ideg által a halántéki karéjba vitetik s a tudatban, mint lelki jelenség, hangérzet jelenik meg.) *Azt a jelenséget, amely a tudatban a fizikai ingernek megfelel, érzetnek nevezzük.* Az érzet magában nem figyelhető meg, mert nagyon elemi jelenség; tudatunkban mindig több érzettel együtt jelentkezik. Ha az érzetek e csoportja egy tárgyra vonatkozik, az illető tárgy *érzéki képe* áll elő. (Pl. a szilva érzéki képében színérzet (a kékség), tapintási érzetek (hamvas, rugalmas) ízérzetek (savanykás-édesség, hűvösség) stb. vannak egyszerre.)

Az érzetnek van *minősége* (qualitas) és *erőssége* intenzitas). Az érzetek különféle minőségűek. Más a szín, hang, íz stb. Az egyes csoportokon belül és rendkívül változatos minőségi különbségek vannak. (Pl. a színen belül vörös, zöld, ibolya stb.). A minőség függ az egyén szervezeti és lelki feltételeitől is. (Pl. született vak nem érti meg a színérzetet; fejletti hallóérzékű ember sokkal többféle hangérzetet fog föl, mint más).

Az érzeteket vagy *külső ingerek* (éterrezgés, léghullám, kémiai hatás, nyomás) vagy *belső ingerek* (lélekzés, táplálkozás, kiválasztás, vérkeringés) hívják életre. A külső ingerekből származnak a *látás, hallás, szaglás, ízlés, nyomás, hideg, meleg és fájdalom* érzetek, a belsőkből az *erő, helyzet, mozgás és élet-érzetek*. Az érzetek közül a látás és hallás érzetei függenek össze legszorosabban a lelki élettel, azért ezeket magasabb rendűeknek tekintjük a többinél.

Az érzet *erőssége* az inger erősségétől függ. Az inger erőssége, amelyet már felfoghatunk: az *ingerküszöb*; amelyet pedig még felfoghatunk: az *ingertető*. Minél kisebb az ingerküszöb, annál nagyobb az érzékenység, minél nagyobb az ingertető, annál kisebb. Sem a küszöb, sem a tető értéke nem állandó, hanem az egyén fogékonyságától függ. Az ingernövekvés minimuma, amely szükséges ahhoz, hogy az érzet egy fokkal erősödjék: a *különbségi küszöb*. Weber psychologus (a psychofizika említett művelője) a közetkező törvényt fedezte fel: *minél erősebb az inger, annál nagyobbak kell lennie a különbségi küszöbnek, hogy az érzet egy fokkal erősödjék*. Az egyes érzetosztályoknál állandó különbségi küszöb mutatható ki. (Fényérzeteknél $\frac{1}{5}$, hallás- és nyomásérzeteknél $\frac{1}{3}$; azaz az ingert mindig $\frac{1}{5}$ -ével, illetve $\frac{1}{3}$ -val kell növelnünk, hogy egy fokkal erősebb érzetünk legyen).

b) *Az érzetek osztályai.* α) *Életérzetek.* Testünk állapotáról tudatnak. Belső ingerek váltják ki (lélekzés, emésztés, vérkeringés, kiválasztás, izom- és idegrendszer.) Együtt a *közérzetet* adják, amely öntudatunk háttéré s vagy a levertség vagy az emelkedettség érzete. Jellemző vonásaik: tömegesek, homályosak, kellemesek vagy kellemetlenek. β) *Kinesztétikus* (erő, helyzet, mozgás) *érzetek.* Testrészeink mozgásából és feszüléséből származnak. Idetartozik az egyensúlyérzet is, amelynek érzékszerve a fülben levő ívjáratok s a bennük levő folyadék, amely a nehézkedés törvénye szerint a megfelelő irányú ívjáratba jut s az ott levő ideget ingerelve, kelti az egyensúlyérzetet. Ezen érzékszerv zavara szédülést okoz. γ) *Nyomás, hő és fájdalomérzetek.* Érzékszervük a bőr, melynek külön pontjai vannak a nyomás, hő és fájdalomérzetek számára. Hideg-pont több van, mint meleg-pont; fájdalom-pont több, mint a többi együtt. A bőr legkülső rétegében vannak a nyomás-pontok, ezért vagyunk az érintésre érzékenyek. Bennebb vannak a hideg-pontok (főleg a szemhéjon) amelyek sokasága miatt a

hideg iránt fogékonyabbak vagyunk, mint a meleg^{iránt}. (Ez fontos egészségünk megvédésére!) Legmélyebben fekszenek a fájdalompontok, ezért a szúrást, metszést, ütést később fogjuk fel, mint az érintést, hideget, meleget, de viszont sokkal tovább érezzük. A nyomásérzetek, melyek a testek felületét, halmazállapotát és alakját éreztetik, leghamarabb fejlődnek ki az emberben és legkésőbb vesznek el. δ.) *Szag- és ízérzetek.* A szagérzeteket a testekről leváló gázok okozzák, melyek a szaglóideget ingerlik. Kellemesek, vagy kellemetlenek. Az értelemre nincs nagy hatásuk, de az indulatokra annál nagyobb. (Bőszítő, megnyugtató, élenkitő, elandalító hatás.) A szagérzetek iránt főleg az állatoknak van éles érzéke. Az ízérzeteket a nyelv fogja fel. Ingerét oldott testek okozzák kémiai változás útján. Négyfélék: édes, keserű, sós, savanyu ízek. A táplálkozásra nézve fontosak. ε.) *Hallási érzetek.* Fizikai ingerük a levegő hullámrezgései, amelyek a fülben fiziológiai elváltozást hozva létre, a tudatban hangérzeteket keltenek. Ezek az érzetek nagyon különfélék, mert a fülben levő húros szerkezet sok ezernyi rostja mind másképen rezonál a különféle rezgésekre. A hallási érzetek kétfélék: *hangok*, melyek tiszták, *zörejek*, melyek zavarosak és szaggatottak. A hangot szabályosan ismétlődő, a zörejt szakgatott légrezgések okozzák. A hang négy sajátsága: *magasság*, *minőség*, melyek a rezgések számától függenek, *erősség*, amely a rezgések kilengésétől és *színezet*, amely a rezgések összetételétől függ. A hallás fontossága a szellemi életre nézve igen nagy. Először a kedélyre, indulatokra, akaratra van nagy befolyással, főleg mint zenei hangok hallása (induló, gyász-zene.) Másodszor fontos azért, mert a szellemi kincs, a tudás hallási képekben van letéve (szóképek, beszéd, nyelv.) Harmadszor a hangok mutatják és érzékitik a legtisztábban az *időt*, mivel csak egymásután s nem egymás mellett is következnek, azaz nincsenek térben, csakis időben vannak. ζ.) *A látási érzetek* a lelki életben a legfontosabbak. Érzékszervük a szem, amely egy tojás, --- vagy hagymaalakú test. Hártákból, folyadékból és kocsonyás (fénytörő) anyagból áll. A szem hártái kívülről befelé: *kemény hártya*, amelybe elől a fénytörő szaruhártya illeszkedik; *érhártya*, melybe elől az iris helyezkedik, közepén a pupillával; *rekehártya*, melyet pálcikák és csapok képeznek, melyekbe az idegek lépnek. A rekehártya hátsó falán két folt van: az érzéketlen vakfolt és a látásra legérzékenyebb sárga-folt. Az iris mögötti üvegtestben elől van a *lencse*, a legerősebb fénytörő közeg. A szemet izmok mozgatják. A lencse a mindenfelől jövő sugarakat összegyűjti, megtöri, a rekehártján egyesíti, ahol a csapokban kémiai változás jó létre s egy kisebbített és fordított kép jelenik meg. A *recekép* fordított és kicsinyített, mi egyenes és „életnagyságu“ képet látunk, mivel az öntudat ereje a képet kivetíti az inger irányába, meg-

fordítja és az ingernek megfelelően nagyítja meg. *Két szemünk két képet* készít; de csak egyet lát, ami azt bizonyítja, hogy mi nem a receképet, hanem öntudatunk kivetített képét látjuk, amely a két egyező kép egyesítése, lelkünk műve. (Az egészséges két szemnél az egyesítés észrevétlen, ha az egyik szem beteg, az egyesítés tökéletlen és a kép zavaros. A léleknek tehát a receképekre szüksége van, *azokat* vetíti ki és egyesíti.) A recekép *síkkép*, mi pedig háromméretű képet látunk. A *mélység* érzetét a szemizom mozgási ingere okozza. A fény *hét színre* bomlik a látásban, mivel a látóideg rostjai különféle érzékenységek szerint az egységes fehér fényt hétféleképpen fogják fel. (Spektrum.) A képet a szem az inger *után* is látja, mint *utóképet*. (Tüzkör, villám, pötlőszínek.) A látás szellemi fontossága felülmúlja az összes többi érzeteket. Ez adja meg a tárgyak alakját, kiterjedését, távlatát, méreteit és a térnek képét. A többi érzetek adatait egyesíti a tárgy szemléleti képében s a többi érzetek megtartását a látási kép nagyban elősegíti. A látás a legfőbb eszköze a megértésnek, igazi forrása az esztétikai élvezetnek, felkeltője s erősítője, állandósítója az érzelmeknek és indulatoknak, legfontosabb rugója a cselekvésnek.

c.) *A szemlélet*. Ha az érzeteket tárgyakra vonatkoztatjuk, *szemléleteink* lesznek, amelyek az egyes tárgyak érzéki képei. A szemlélet anyagát az érzetek, formáját a tárgyra való vonatkoztatás adja. A szemléletek létrejöttét az *érdeklődési kör* szabja meg, amely az egyes egyéneknél más és más érzetekre terjed ki. Az érdeklődési körből válogatja ki lelkünk az érzetek egy-egy csoportját, melyet aztán egy tárgyra vonatkoztat. Az így keletkező érzéki kép az egyén sajátos szemlélete bizonyos tárgyról. Pl. egy épület szemléleti képe aszerint módosul, hogy az építész, vagy a tulajdonos, vagy egy munkás, vagy a bérlő szemléli. A szemléletek két *alapformája* melyben az összes többi elhelyezkedik: a *tér- és időszemlélet*.

A *térszemlélet* elemei: hosszúság, szélesség, magasság, nagyság, alak, távolság, irány. Ezt a szemléleti formát tapintási és látási érzeteknek az összes tárgyra való egyöntetű vonatkoztatása útján szerezzük, lelkünk természetéből kifolyólag. A tárgyak *testszerűségét* (három méretét), amely a térszemlélet alapja, főleg a két szem képének összeolvasztása, illetve az ebben munkás izommozgás adja meg (Stereoskop!) A *mélység* (távlat) megítélése *tapasztalás* eredménye. A megfigyelés bizonyítja, hogy eredetileg csak sikszerűen szemlélünk, a mélységet *tanuljuk*. (Kis gyermeknek, operált vaknak eleinte nincs mélység-szemlélete.)

Az *időszemlélet* az egymásutániség egyméretű szemlélete. (Az időt némelyek *negyedik* dimenzióknak tartják. Fantasztikus feldolgozását érdekesen alkalmazta H. G. Wells: Az időgép c. regé-

nyében.) Van *obiectív* idő (időbeosztás, óra) és *subiectív* idő, (valamely esemény átélése). Az időszemlélet oka az, hogy öntudatunk méretei a jelenségek összeségét *egyszerre* be nem fogadhatják s azok csak egymásután léphetnek az öntudat elé. Az ebből következő, részben már fantasztikus következtetések nem tartoznak a lélektan körébe.

d.) *A képzet.* A szemlélet tartalmát akkor is fel tudjuk idézni, ha az inger nincs jelen. Az így felidézett szemléleti tartalom a *képzet*, amely a valóban már elmúlt és távoli tárgy, esemény *lelki képe*. A képzet halványabb, mint a szemlélet, kevesebb realitása van. A lelki kép nem oly eleven és életerős, mint az eredeti szemlélet. A nagy művészek hatalma éppen abban rejlik, hogy a képzeteket újra szemléletekké tudja varázsolni, a leírt, lefestett képek az élet erejével hatnak: „mintha csak élnének.” A képzet azért halványabb, mint a szemlélet, mert szegényebb, vázlatosabb, általánosabb, tűnékenyebb, mint az. Legfontosabb azonban az, hogy nincs ingerhez kötve. A képzet öntudatunk munkája folytán jó létre, amely a szemléleti anyagból *kiválasztja* a neki megfelelő vonásokat (*selectio*) s azokat egy állandó lelki képbe *egybefoglalja* (*collectio*). Különböző egyének más-más képzet-csoportok alkotására fogékonyak. Vannak, akik a látási szemléletekből alkotják képzeteik nagy részét, (vizualis typus), mások a hallásiakból (akusztikus typus), megint mások a mozgási szemléletekből (motorikus typus). A hü képzetek, amelyek az egykori szemléletet hiven, azonosan elevenítik fel: *emlékképek*, a változott képzetek: *fantáziaképek*.

e.) *Az érzéki világkép.* A képzetek összesége alkotja az érzéki világképet. Formája a tér és idő, anyaga a képzetek. Az érzéki világkép úgy jó létre, hogy az érzéklésen alapuló érzetosztályok adatait a lélek szemléletekbe tárgyiasítja s azokat felelevenítve, képzetekké alkotja, amelyek a tér és idő formáiban egymáshoz viszonyulva rendezkednek el s együtt a világ képét adják. Lélektani értelemben a „világ” képzeteinknek rendezett összesége s mindenkinek akkora és olyan „világa” van, amennyi s amilyen képzetei. Az érzéki világkép az ismerés alapja és kerete. Tudjuk azonban, hogy érzéki világképet, a maga módja szerint, az állat is alkot magának. Az emberi lélek további munkára is képes, amelyre az állat nem. Ez abban áll, hogy a kényszerű érzéki világképet az emberi lélek *meg is tudja magának magyarázni*. Az emberi léleknek az *érzéklés* tehát csak az alapot adja, az igazi ismerő munkát a lélek magasabb tevékenységei végzik. Három ilyen ismerő tevékenységünk van: a *képzelet* (fantázia), az *értelem* és a *hit*. Ezekkel foglalkozunk a továbbiakban.

2. A fantázia, mint az érzéki világkép magyarázója.

a.) A fantázia lényege.

Az érzéki világkép a lélek előtt rejtelem. A lélek a jelenségek okát, értelmét, célját, összefüggését megérteni vágyik: magyarázni óhajtja a világot. Ez a magyarázat eleinte maga is sejtelmes, homályos, tökéletlen. A magyarázatra csupán saját magunk közvetlenül ismert tevékenységei adnak módot. Ezért az első kísérlet, amelyet a lélek a világ megértésére tesz, abban áll, hogy a tárgyakat, túlményeket *összehasonlítja* magával s a maga hasonlatosságára, képére az övéhez hasonló tulajdonságokkal és élettal ruházza fel. Ez a tevékenységünk, amellyel a dolgokat a magunk hasonlatosságával magyarázzuk: a *képzelet* (fantázia.) A képzelet tehát a léleknek az a munkája, amellyel valami ismeretlen valóságot egy már ismerethez hasonlít s ezáltal úgy veszi, *mintha* az ismeretlen azonos, egyértelmű vagy legalább is rokon lenne a már ismerttel. A képzelet ezáltal a dolgok jelentését, titkát kutatja. Mivel ez a jelentés a tárgyak *érzéki* köntösében van elrejtve, a képzelet pedig a *külső* hasonlatosságokat ragadja meg s veti egybe a magában tapasztalt *belső* vonásokkal, ezért a képzelet képei *érzéki képek*, a dolgok jelentését *szemléletes formában* tükrözik. A képzeleti képek nem azonosak a dolgok jelentésével, amelyet ábrázolnak, csak sejtetik, tükrözik azt, ezért van bennük valami titokzatosság, bár viszont üdék, hatásosak, színesek, megragadóak. Jellemzőjük az is, hogy *tipikus* képek, azaz a tárgyak nagyobb, hasonló csoportjára s nem egyéni valóságokra vonatkozóan akarják kifejezni a jelentést. Így Herkules nem *egy* erős férfi, hanem *a férfierő* képe.

b.) A fantázia fajtái.

A képzelet munkája kétirányú: *reproduktív* és *produktív*. Reproduktív azért, mert képeink elemeit a tapasztalásból, már ismert adatokból (képzetekből) meríti, midőn azokat felidézi az emlékezetből. De produktív, mert ezeket a képzeteket önkényesen szétbontja és újra szerkeszti. (Ember-ló: centaur; madár-ló: pegazus; madár-ember: angyal; emberfej-oroszlántest: szfinx) Nemcsak ilyen szemléletek alkotásában, de pld. a tudományos hipotézisben is a fantázia munkál, mikor régi, ismert adatokat új kombinációba hoz; vagy a művészetben, ahol meglevő elemeket (pld. színeket hangokat) szerkeszt új viszonyokba egymással. A fantázia kombináló képessége új jelentések kifejezésére korlátlan és kimerithetetlen. Ebben rejlik az emberi szellem haladásának beláthatatlansága.

Megkülönböztetik a *passív* és *aktív* fantáziát. Az előbbi a jelenségek analogikus elképzelése, az utóbbi az egyéni törekvések, célok, tervek, gondolatok szemléleti képben való előzetes megszerkesztése. (Mindenkinek a jövőjére vonatkozó elképzelései.)

c) A fantázia szerepe.

A képzeletnek kettős szerepe van a lélek életében: először *előkészíti* az értelmi megismerést, másodsor *betetőzi* azt. A gyermek, a primitív ember mielőtt megismeri a dolgok ok-céli összefüggését, törvényszerű rendjét, tiszta fogalmát, lényegi összefüggését, előbb csakis a képzelet útján, megszemélyesítő, megjelkesítő módon érti meg azokat. Elképzelet, mintha a világ olyan lenne, mint ő. Innen van a mindent megszemélyesítő *mese* nagy jelentősége a gyermekkorban s a primitív népeknél. (Legendák, regék, mythosok, mondák.) Az ember mielőtt a valóságot értelmileg megismerné, előbb egy képzelet világban él, amelyből súlyos tapasztalatok után kiábrándulva, jut a dolgok tisztább, objectivebb ismeretéhez. De mikor a megizmosodott értelem megfejtette a világ törvényeit (már amennyit meg tud fejtetni), a képzelet újra ott van, hogy betetőzze ezt az ismerést. Épen a legerősebb, legfejlettebb értelmű embereket izgatják az értelemmel felfoghatatlan végső kérdések: a világ és az élet eredete, lényege, célja, sorsa. Ezekről újra csak a fantázia tud képeket alkotni. Mondhatjuk, hogy a képzelet egy hid, amely az értelmi ismeretekhez vezet át s azokból ismét a megismerhetetlenhez. Mindig előtte jár az értelemnek, megsejteti, ábrázolja az értelem számára megfejtendő titkokat a maguk érzéki köntösében s ezzel ingerli az értelmet a fogalmi megfejtésre. A képzeletben van valami *jövendőbelátó* erő. Mielőtt elérnők az élet legmagasabb csúcsait, már előre megmutatja azokat. Az ifjúkorban meg van a lélek lelkesedése a szép, tiszta, nemes, igaz és jó eszmék iránt. Az ifjú ezekben látja az élet vezércsillagait. Pedig még nagy küzdelmek várnak rá, amíg elérheti, megvalósíthatja őket. *Mielőtt* megkezdene az élet küzdelmét, a képzelet már mutatja neki a célt. Erre nagy szükség is van. Képzeli el, hogy távoli hegycsúcsra kell fölmennünk. Tudjuk, hogy messze van, hogy porban, ködben, hidegben és forróságban kell küzdeleznünk feléje. De ha egy fordulónál egyszerre feltűnik előttünk a távolban, új erőt kapunk a küzdelemre. Megerősödve bocsátkozunk alá a poros, izzó útra, mely völgyeken, síkon, szakadékokon vezet át s ha a felvert por, a leereszkedő köd útközben el is takarja azt a csúcsot ezután előlünk, nem csüggedve haladunk, mert *már láttuk* azt, *tudjuk* hogy ott van, létezik s elérhető. A meglett kor nehéz, mindennapi küzdelmeinek felvert porában s ködeiben eltűnik előlünk az élet igazi, végső, nemes célja, talán el is felednők, vagy meg is tagadnók, vagy le is mondanánk róla, ha ifjúkori képzeletünk boldog álmokképeinek felmerülő emlékei nem biztatnának, hogy a cél megvan, előttünk van és elérhető. Ebben van az ifjúkor „idealismusának“ nagy jelentősége s ez a képzelet csodálatos, gondviselészerű munkája.

d) A fantázia jelentősége.

A képzelet *jelentősége*, fontossága az élet egész területén döntő jellegű. Akinek nincs képzelete, az az élet semmiféle terén nem tud értékeset alkotni. Nemcsak a passiv fantázia fontos a maga meglelkesítő, analogikus munkájával, mint világmagyarázó erő az élet kezdetén, hanem a magasabbrendű lelki életben munkás, vezérlő, aktív képzelet. *Életünk tervszerű berendezése, életcélok kitűzése*, ami nélkül nincs munkás, önálló élet, képzelet nélkül lehetetlen. Nélkülözhetetlen a képzelet a *tudományban* is. A történettudomány a múlt visszaképzelésén alapszik, a természettudományban a tünetmények feltételeinek, lehetőségeinek, következményeinek megismerése az előre való elképzelés erejétől függ; mert először el kell képzelni azt, amit igazolni fogunk. (Hypothézis.) Pl. a geologia a föld történetét képzeleti alapon rekonstruálja s ezt a rekonstrukciót igyekezik igazolni. Minden term. törvény először hypothesis volt, a hypothesis pedig mindig fantáziakép. *Newton* egy leeső alma analogiája vezette a naprendszer gravitáció törvényének felállítására s igazolására. A föld forgását *Kopernikus*, Galilei először elképzelték, csak azután igazolhatták. A technika vívmányai: gőzgép, elektromos készülékek stb. mind fantáziaképek megvalósításai. A lángelmék lelkében épen a „láng” a képzelőerő, az új irányokat, utakat, célokat meglátó és kijelölő képesség. A lélek ezen átható, megragadó ereje fontos a képzeletben, amely a dolgokban elrejtett igazságokat sejtelmesen, képszerűen fedezi fel és ábrázolja, hogy aztán az értelem megkezdhesse a maga lassú, szívós, megfejtő munkáját e képek igazságának tisztázására. A *művészetnek*, mint látni fogjuk, egyenesen alapvető tevékenysége a képzelet, mint szemléletet alkotó erő. *Az erkölcsi életben* a képzelet szerkeszti meg és állítja elénk a jó képét egy ideális emberképben. Ideális emberkép lebeg az erkölcsi hősök szeme előtt s ez formálja életüket, hogy életük igazolhassa képzeletüket. Az emberiség legnagyobb hőseinek, *a vallásalapítóknak* Istenről alkotott képében a nekünk felfogható legszebb vonásokat a képzelet szőtte s képzeletünk által ragadjuk meg. Pl. úgy képzeljük el Istent, mint a legjobb *Atyát*. Isten akkor is van és munkál, ha mi nem ismerjük őt, de a képzelet képe által számunkra is megfoghatóvá lesz.

e) A fantázia nem tudatos és beteges jelenségei.

A képzelő erő nem tudatos s sokszor beteges jelentkezései: az *illúzió* és a *hallucináció*. Az illúzió szemléleti képeknek más, meglevő képzeleteinkkel való kiszínezése és valódinak tartása. A képzelet hamis jelentést ad a szemléleteknek. Ez főleg akkor áll elő, ha a tárgyak homályosan, bizonytalanul jelennek meg előttünk s alkalmat

adnak a fantáziának, hogy kiegészítse, és pedig önkényesen, a bizonytalan képet. Kétágu fát látunk a homályban, képzeletünk embernek láttatja; fehérség villan meg előttünk éjszaka, a képzelet kísértetet csinál belőle; zajt hallunk ágyunkban fekve, a képzelet tolvajt, rablót sejtet velünk. A szemlélet hiányossága, gyorsasága, vagy különösebb ingerlékenység idézik elő az illuziókat, illetve szabadítják fel a képzelet ezirányú munkáját.

Az illuziónál megvan a külső szemlélet, mint alap; a *hallucinációnál* nincs tárgy és külső inger s mégis látunk, hallunk. Hallucináció tárgy nélküli szemlélet, amelyet *belső* inger okoz. Az ilyen képeket, ha látásiak, *vizióknak* nevezzük. Vannak hallásiak is, más érzékeink enemü csalódása ritkább. Rendesen fiziologiai okai vannak: agyvérbőség, vérszegénység, izgatószeres túlságos élvezete (opium, alkohol), vagy éhség, szomjuság, fáradtság. A hosszas ingerhiány is hallucinációkra vezethet. A lázas betegnek többnyire vannak ilyen tárgynélküli, a vérkeringés szabálytalansága által kiváltott szemléletei. A lelki betegségeknel sűrűn fordulnak elő. Az illuziók és hallucinációk művészi feldolgozásait láthatjuk *Arany* János balladáiban és *Shakespeare* drámáiban. A művészet általában szereti őket alkalmazni.

3. Az értelem mint világmagyarázó erő.

a) Az értelmi tevékenység lényege.

A tulajdonképeni ismerő tevékenység az értelem. „Megérti” a dolgok lényegét, megragadja a jelenségekben, tünetekben rejlő törvényeket. Az értelem dönti el: mit jelent valami ránk nézve? Lélektanilag az értelem oly összetett, folyamatos tevékenység, amely sok mozzanatból áll s azok együttesen adják a megértés tényét. Az értelem szerepe az *érzékileg* adott valóság *magyarázatában* áll. Ami nem érzékelhető, azt értelmileg felfogni nem lehet. Továbbá az értelem munkája mindig *általánosít*, azaz mindig a dolgok egészére, vagy legalább is csoportjaira vonatkozó ismereteket ad. Az értelem körébe esik tehát minden, ami érzékelhető és általánosítható. Ez egyuttal határa is az értelmi munkának, mert ami ezeekn kívül esik, az az értelem számára nem létezik.

Ami az értelmet megkülönbözteti a képzelettől, az az, hogy az értelmet nem érdeklik külső vonások, a szemléleti formák, a dolgok köntöse, hanem csakis azok a törvények amelyek a dolgokat belső összefüggésbe hozzák. Az értelem a dolgok állandó összefüggéseit, törvényeit tisztázza. Ezt úgy éri el, hogy a dolgokat egymással az *ok és okozat*, az *eredet és a cél* viszonyába állítja. Ezért nevezzük az értelem tevékenységét „okoskodásnak”. Az értelem a világot és az életet úgy magyarázza, hogy a valóság okait és célszerűségét állapítja meg. Épen ebben van az értelem

roppant jelentősége életünkben. Mindent, mint okot és okozatot fog fel, az ember életét és annak eseményeit is okokra vezeti vissza és okoskodással következtetve nézi eredményeit; így tisztázva az élet törvényeit a világban, *meghatározza az okos, célszerű, hasznos életfolytatást*. Az értelem biztosítja az ember számára a világban való minél tartósabb és eredményesebb önfenntartást. Ennek a célnak szolgálatában az értelem hosszú, makacs és nagy eredményekkel teljes küzdelmet folytatott a természettel, annak mostohaságaival és veszedelmeivel s megalkotta a kultura anyagi és technikai alapjait; nem kevésbé heves és fontos harcot vív évezredek óta a betegségekkel, a rossz társadalmi berendezkedésekkel, irányzatokkal, intézményekkel s ezekben a harcokban is nagy győzedelmeket aratott, bár harca, úgy látszik, örökös marad, mert az emberi élet természeti és társadalmi ellenségei, a természeti rossz és az erkölcsi bűn új és új ellenállásokkal igyekszik az értelem haladását gátolni.

b) Az értelmi folyamat.

Ha az értelmet, mint lélektani *folyamatos tevékenységet* vizsgáljuk, több mozzanatra találunk benne.

a) A legegyszerűbb ezek között a *figyelem*. Ezzel veszünk tudomást valamely tárgy lételéről. Figyelünk, mikor értelmi erőnk egy tárgyra, alakra, vagy annak valamely vonására irányul. A kép a figyelő tudatkörében helyezkedik el, amelyet egy körnek képzelünk. E kör azon pontja, ahol a kép a legélesebb: *a figyelem-sugár talppontjának* neveztetik. A figyelem a tárgyat szembeesíti és fixirozza. A szegzett kép mellett a többi elhomályosul, azaz a figyelemnek az a sajátossága, hogy a szegzett tárgy képét *elkülöníti* a többitől (analízis). Minél jobban elkülöníti a figyelem a tárgy képét, az annál élesebb és aprólékosabb s minél jobban tudja ezt keresztülvinni, annál erősebb a figyelés. Pld. egy falevelet addig figyelhetünk, míg legapróbb erecskéit is meg tudjuk különböztetni.

A figyelemnek további sajátossága az, hogy kényszeríti a befogó érzékszerveket a tárgyakhoz való *alkalmazkodásra*, ezért a figyelő élesebben lát, hall, stb., mint a figyelmetlen. Mondhatjuk, hogy a figyelő értelmi erő az érzékszerveket feszültségbe hozza és várakozóvá teszi.

A figyelem ereje *korlátolt*. Már bizonyos külső hatások (bódítószerek) lefokozzák, sőt megakasztják. De ettől eltekintve is fáradó. Pl. ugyanazon inger hosszabb hatása kimeríti, *ingadozóvá* teszi (oscilláció.) Ezért van, hogy a zsebóra ketyegését, bár figyeljük, időnként nem halljuk. Viszont azonban a figyelem ereje *fokozható*. A koncentráció, valamint a képek változatossága éberré teszik, viszont az elszórodás legyengíti (szórakozottság; a figye-

lem gyengesége.) A megfigyelés azt bizonyítja, hogy a *tudatkörben mindig több kép van*, mint a figyelem sugarában. Az arány 4:1. Ezért van az, hogy utóbb több képre emlékezünk, mint amennyit ugyanakkor megfigyeltünk. Megállapították, hogy a figyelem sugarában egy időben átlag 6 pont, vagy 3—6 betű, számjegy állhat.

A figyelem rendkívül *gyors*. Egyszerű adat felfogásához 0.133—0.500 mperc szükséges. A műveltség nagyban fokozza a gyorsaságot, bár a tartósságra nem mindig előnyös.

β.) A figyelem gyakorlása által élénk, sokoldalú és tartós megfigyelő-képesség fejlődik ki, amelyet *érdeklődésnek* nevezünk. Ez nem egyéb, mint az értelmi erő érzékenysége a tárgyak iránt, továbbá gyakorlottsága azok gyors és változatos felfogására. Az érdeklődés az alapja a magasabb szellemi életnek és nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az emberi lélek készséges és elfogulatlan legyen a valóság és igazság megismerésére. Nagy erkölcsi jelentősége abban van, hogy a szűkkeblűséget, mások bajai elől való elzárkózást, önzést gátolja meg. Ezért igen helyesen tette egy nagy pedagógus, *Herbart*, a nevelőoktatás fő céljává a *sokoldalú érdeklődés* felköltését és ápolását.

γ.) A megfigyelt képek, ha a tudatkörből kikerülnek is, nem vesznek el. Az értelmi erő a régi képeket kapcsolni tudja az újakkal. Ez a sajátossága *asszociációnak* (képzettársítás) nevezetik. A képek társításának bizonyos törvényszerűségei vannak, azaz a képeket bizonyos tulajdonságaiknál fogva társítja az értelem. Így mindenekelőtt társíthatók az *ugyanazon* érzékadatai: pld. a hallási adatok (ha eszembe jut egy-két hang, társul hozzá a dallam.) Társíthatók továbbá különböző érzékek adatai a *látási képben*. Ha egy tárgy képe felmerül előttem, alakja és színe felidézi összes sajátosságait. Társulnak különböző *lelkiállapotok* adatai: az érzés mozdulatot, a kép érzelmeket, az érzéki kép fogalmat, a gondolat szavakat von maga után. Végre társulnak a *fogalmak*, amelyek logikai kapcsolatban vannak. Az asszociáció az alapja és feltétele az önálló szellemi életnek. Akinek ez a társító képessége erős és fejlett, azt értelmes, eszes, szellemes embernek nevezik. Szükséges hozzá az idegrendszer épsége, az ismétlés, a gyakorlás, az érdeklődés és a szándékosság.

δ.) Hogy asszociáció lehessen, azt az értelem azon sajátossága teszi lehetővé, hogy az értelem a képeket megtudja tártani és őrizni. Ezt a képességet *emlékezetnek* (memoria) nevezzük. A modern lélektan kétség nélkül megállapította, hogy a tárgyak képeinek *egyes* adatai az érzéki centrumok *különböző* pontjain őriztetnek s csak a kellő pillanatban *egyesülnek* a tárgy képévé, amelyet valaha megfigyeltünk. Ezt bizonyítja az, hogy a kép nem egyszerre merül fel, vagy tűnik el az emlékezetben, hanem az

adatok társulása szerint. Ez a tény megcáfolja a régiek felfogását, akik az emlékezetet külön, önálló lelki tevékenységnek fogták fel, amelynek az agyban külön székhelye van, s a képzetekről pedig azt hitték, hogy azok egyenként, egészükben, külön sejtekben vannak elraktározva. Ezt a mechanikus felfogást el kell vetnünk. Az emlékezet nem külön székhellyel bíró, külön erő, hanem az értelmi tevékenység *megtartó tulajdonsága*. Ez a tulajdonsága az értelemnek rendesen az életkorral együtt gyöngül, legerősebben őrzi a legrégibb, gyermekkorú benyomásokat s mind kevésbé a későbbieket. *Ribot* francia psychologus az emlékezet törvényét úgy fejezte ki, hogy az emlékezet elvesztése az új rétegektől a régiek felé halad. Azaz legelőször a legújabb benyomások vesznek el, legtovább a legrégibbek maradnak meg. Az emlékezet, bizonyos betegségek folytán, részben elveszíthető, viszont bizonyos irányokban erősebb, fejlettebb lehet, főleg a létérdek szerint. (Pld. a festő a színeket, formákat őrzi meg emlékezetében, a zenész a hangokat, a matematikus a számokat.)

A jó emlékezet *hű* (a képeket nem változtatja meg), *erős* (sok ideig tart) és *terjedelmes* (többféle képet őrzi). Ilyenné *fejlesztés* útján lehet. Az emlékezőerő fejleszthető: 1. *ismétlés* által pl. a nyelvtanulásnál (*memoria mechanica*); 2. *más szemléleti képek segítségülhívása*, azaz *leleményesség* útján, pl. hogy egy kép, gondolat, szó stb. eszembe jusson, más képre, stb. gondolkodok, amely azt felidézi (*memoria ingeniosa*); 3. *a logikai összefüggés megfigyelése* által pld. ha egy beszédet megtanulok, legjobban úgy tartom emlékezetben, ha a logikai szerkezetét figyelem meg (*memoria judiciosa*: ítélő emlékezet.) Az emlékezeti képek a tudaton kívül őríztenek, úgy, hogy rendszerint nem tudunk róluk, azonban akár önkénytelenül, akár szándékosan *felidézhetők*. Az önkénytelenül felidéződött kép vagy gondolat az *ötlet*; a szándékos felidézést és eredményét *reflexiónak* nevezzük. A képek felidezésében is bizonyos törvényszerűség érvényesül. Felidézhetők az egy térhez tartozó, egymásutáni, rokon, ellentétes, érintkező és hasonló képek. A felidézést az erős és alapos asszociáció teszi biztossá. Kedvezően befolyásolják még némely hevítőszerek, ingulatok, továbbá a koncentráció és elmélyedés. A felidezésben a képek többnyire és többé-kévesbé változnak. Innen van, hogy a múltat szebbnek látjuk, mint a jelent és mint amilyen talán tényleg volt.

c) Az értelem szerepe és jelentősége.

Az értelmi folyamatban az eddigiek szerint a következő mozzanatok vannak: *figyelem, érdeklődés, kapcsolás, megtartás, felidezés*. Azonban ez a folyamat csak az értelmi munka lezajlását jelzi. Ebben a folyamatban magában érvényesül az értelem tulajdonképeni munkája az amit az értelem végez. Ezt nevezzük *jelentésadásnak, megértésnek*,

ami az értelmi tevékenység lényege. A jelentésadásban a tárgyak képeit magunkhoz viszonyítjuk s azoknak magunkra nézve értelmet, célt, jelentőséget tulajdonítunk. A megértés alapja mindenkor saját magunk közvetlenül ismeretes tevékenységei, melyekkel a tárgyak hasonló vonásait azonosítjuk. A jelentésadás *tiszta* formáiban az értelem mellőzi a dolgok érzéki adatait és pusztán azok lényegével foglalkozik (ok, cél, célszerűség, érték stb.) Ennek alapja az összehasonlítás. Ha az értelem szemléleti képeket, képzeteket hasonlít össze egymással (fantáziaképek és emlékképek) s elmélkedés, elvonás és általánosítás útján azok hasonló, közös vonásait kiemeli: *fogalmat* alkot, melyet *szóval* jelöl meg, elnevez. Ha az értelem két fogalmat hasonlít össze, akkor *ítél*. Éspedig ha az egyik fogalmat a másikból emeli ki, akkor analitikus, ha két fogalmat összerak, akkor szintetikus ítéletet alkot. Az ítélet abban a *kapcsolatban* van, melyet az értelem a fogalmak közt meglát és megállapít. Ha az értelem a fogalmak közti kapcsolatot *meg is okolja*, akkor *következtet*. A következtetésben a dolgok egymásalá foglalása, vagy oki összefüggése állapittatik meg. A fogalom, ítélet és következtetés *tiszta értelmi műveletek*, amelyek által az értelem az egész valóságot *törvényekre* vezeti vissza és *rendszerbe foglalja*, amelyet *világnézetnek* (az érzéki világkép értelmi magyarázatának) nevezünk. A világnézet, a dolgok, a valóság ez értelmi rendszere legmagasabb fokán *tudományos világnézet*té lesz.

Az egyes tárgyak megértését jelentésadással végzi az értelem; az egyes jelentéseket összekapcsoló tiszta értelmi műveleteket és a világnézet alkotását összetett jelentésadásnak kell tekintenünk, melyet egyszóval *gondolkozásnak* nevezünk. A gondolkozás érzéki kifejezésére szolgál a *beszéd*. Beszélni és gondolkozni nem egy, amit mutat az, hogy ugyanazt a gondolatot más-más nyelvek különböző szavakkal fejezik ki, továbbá az, hogy a siketnémák gondolkoznak, noha nem beszélnek, hogy mi is tudunk beszéd nélkül gondolkozni s hogy végre lehet gondolkozás nélkül is beszélni, t. i. értelmetlenül. De a beszéd *kifejezője* a gondolkozásnak. A lélek szóképet ad a fogalomnak, azokat megőrzi, kapcsolja, kifejezi a nyelv által. A beszéd rendkívüli fontossága az, hogy eszköz az emberek különböző gondolkozásának kicserélésére s ezáltal az értelmi ismerés közös erővel való fejlesztésére és hasznosítására. A gondolkozás másik érzéki kifejezése az *írás*, amely a szóképek látási jelekkel való megrögzítése. E jelek felidézik az emlékezetből a jelzett szóképet és nagy fontosságuk abban van, hogy írás által *maradandóvá* lehet tenni a gondolkozást. „Verba volant, scripta manent.” Az *irodalom* az emberiség gondolkozási kincsének ilyen jelekben való megőrzése és közlője.

4. A hit, mint az intenzív ismerés tevékenysége.

Láttuk, hogy az *érzéklés* tárja fel előttünk a kívülünk fekvő világot és a saját testi életünk képét is. A *fantázia* és az *értelem* munkája pedig arra való, hogy ezt a kívülünk fekvő valóságot számunkra megmagyarázván, lehetővé tegyék a világban való életünket. Érzéklés, képzelet, értelem által mi *kifelé* élünk, azt az ismerést tehát, amelyet e tevékenységeink végeznek, *extenzív* (*kifeléhatoló, szélességi*) ismerésnek nevezzük. Ezen ismerés által mindazt öntudatossá tehetjük és megvalósíthatjuk, ami lelkünk tartalmából *ebben a világban* akar, tud és kénytelen érvényesülni. Földi életünket, a *teszhez kötött* életet az extenzív ismerés által folytatjuk és tartjuk fenn. Láttuk azt is, hogy ebben az irányban a lélek csak akkor tud tájékozódni és érvényesülni, ha a világból vagy szervezetünkéből ingerek érik s ezeket érzékeivel fölfoghatja, képzelet és értelem útján jelentéssel ruházhatja fel és általánosíthatja. Kérdés, hogy ezáltal *mindent* megismert-e a lélek és hogy az extenzív ismerés a lélek *minden szükségletét* kielégítheti-e?

Minthogy *maga a lélek nem érzelhető* s mivel hogy mindig *egyéniiségekben* nyilvánkozik meg, nem *általánosítható*, ezért épen az *egyéni lélek eredete, lényege, célja, sorsa, értéke* az, ami az érzékek, a képzelet és az értelem előtt örök titok marad s erre a titokra a világ feleletet nem ad. Az extenzív ismerés ezt a világot úgy látja, mint amelyben minden keletkezik és elmúlik, semmitem maradandó és állandó. De mikor ezt az ismeretet az *emberre* is alkalmazni akarja, beleütközik az *egyéniiség ősi igényébe*, melynél fogva az ember, aki mindig egyéniiség, *szabad* akar lenni tértől, időtől, világtól, elmúlástól és *végtelenül* kíván megmaradni, soha le nem mondván az életről.

Nem mindig érezzük ezt a vágyat, mert időnként megelégszünk a világgal és önmagunk testi életének érvényesülésével, sőt hajlandók vagyunk a magunk értelmi lényével egészen betelni s magunkat bálványozni. De mikor a világban olyan fájdalmak, veszedelmek, csalódások, veszteségek érnek, vagy amikor önmagunk érzéki és értelmi lényében csalódunk s saját tehetetlenségünk, gyarlóságunk, elégtelenségünk, rosszságunk derül ki, amelyekért nemcsak hogy nem kárpótol az értelem, hanem inkább kétségbeejt, kínoz, vagy gúnyol minket, akkor ébred fel az az ösztönünk, hogy a saját értelmünk felé kerekedjünk és megszabaduljunk a világtól, annak rabláncaitól. Öntudatunk legmélyén mindig sejtjük, hogy mi több vagyunk, mint a világ, és más vagyunk, mint a test. Ez az ösztönünk ébred és növekedik a külső nyomás, az értelmi világ lenyűgöző hatalma alatt, hogy hatalmas vággyal keressen egy olyan valóságot és életet, amely örök, végtelen és tökéletes, amely bár idegen tőlünk, de mégis

rokon velünk, mert csírája, lehetősége, természete a mi lelkünkben is ott szunnyad. A léleknek az a tevékenysége, sajátos ereje, amely által megbizonyosodunk egy ilyen valóság létéről és jelenlétéről a lelkünkben, amely által azzal összekapcsolódunk: a *hit*. A hit öntudatunknak az a megnyilvánulása, amely által magunkat, az egyéni lelket egy egyetemes, örök és tökéletes szellem részének ismerjük meg, akitől származtunk s akinek életében részt venni egyedüli boldogságunk. Az egyetemes szellemet a benne hívők Istennek nevezik. Amint megvannak a képességeink a tárgyak felfogására és megértésére, ép úgy meg van a képességünk az isteni szellem megtapasztalására és megismerésére is a hitben, igaz, hogy ez a képességünk egyéni s az ismerés e fajtája talán mindenkinél másképen, más időben és módon történik s csakis azokra érvényes és kötelező, akik megszerezték, de viszont mindenkinél megszerezhető a maga egyéni módján, aki feltételeit teljesíti. A hit befelátható, *intenzív* munkává, a lélek mélyén ragadja meg a végtelen szellemet, tehát az *önismeretnek* útján halad. Ezzel egészíti ki és tetőzi be az extenzív ismerést, mely kifelé halad és a világot öleli fel magába. A világ ismerete egyetlen egyént se elégíthet ki; kell, hogy az ember önmagában elmélyedve, lelkében megtalálja azt a valóságot, amely több mint ő s amely bizonyossá teszi arról, hogy ha természetének, akaratának *engedelmeskedik*, tökéletességutáni egyéni vágya elérhető. Szükséges, hogy az ember ki is fejezze azt, amit hisz. Erre a hit a képzeletet hívja segítségül, amely által képet alkot arról a tökéletes, élő valóságról, akit lelkében megtapasztalt s életében mindenütt munkálni lát. A kép most már megközelíthető az értelemnek is s így a hit a képzeleten át hat az értelemre is és az értelmi világba egy emberfeletti, isteni lélek életét viszi bele, amely által azt megneemesíti. Az Istenről alkotott képek sokfélék az egyes *vallásformák szerint*, de mögöttük ugyanaz a hit tapasztalása. Az isteni lélek, mint jellem, mint emberivé lett lelkület, mint foglalja mindazon lelki tulajdonságoknak, amelyek az emberi szív előtt szentek és hódolatraméltók, a vallásalapítókban; a keresztyén világ egységes vallomása szerint pedig ezek fölött is a názáreti Jézus Krisztus személyiségében lett az ember számára láthatóvá és átélhetővé. A hit benne találja meg *tárgyát*, abban a jellemben, mely belőle tündöklök, ismer az emberi lélek igazán *önmagára*, amilyennek teremtett és lennie kell; benne kapja meg a lélek az igazi élet módjait, útját, erőforrását. Az egyéni lélek ősi vágya az örökkévaló és tökéletes élet után benne pihen meg és teljesedik be. A legtudósabb világismeret is csak akkor lesz igazán értékessé, ha az ismerőnek jelleme ilyen isteni jellembe gyökerezve, magát ennek a Léleknek részéül ismeri fel és ehez képest él aztán a világban, melyet *az értelem magában* csak kihasználni tud a maga önző javára, de a *hívő értelem* mindenek javára meg is tud szentelni és dicsőíteni.

V. A cselekvés.

1. Az érzelem.

a) Az érzelem lényege.

A lélek nem úgy ismer, mint egy gép, ránézve az ismerés nem idegen és közönyös tevékenység, nem egyszerű tudomásulvétel és nem lelketlen tükrözése a dolgoknak. A lélek az ismeretet a *magáénak* tudja s vagy *gyönyörködik* benne, vagy *fájdalmat* érez rajta. A léleknek azt a sajátságát, hogy ismeretei örömmel, vagy fájdalommal töltik el, *érzésnek* nevezzük. Az érzés rendkívül fontos lelki sajátság. Ha nem lenne, a lélek teljesen közömbös maradna s élete csupán gépies, személytelen, jelentőség nélküli látszat-élet lenne. Az ember mindezekfelett *érző* lélek s az érzés által lesz számára az, amit megismert *becsessé*, vagy *értéktelenné*. Ezért a lelkiélet súlypontját az érzésben kell keresnünk. Az érzést mindenesetre az ismerés váltja ki, ébreszti fel. Érzéseinket képeink támasztják, *az érzés mindig a képeket (ismereteket) kíséri*. Mindazáltal független az ismerettől, mert azzal szemben *alanyi* (önérzet), *egyszerű* (nincsenek részei), míg az ismeret mindig tárgyias és osztható. Minőségét tekintve az érzés kétféle lehet: *öröm*, ha az ismerés sikerül s életünk gyarapodik; *fájdalom*, ha ismereteink zavarosak és megbízhatatlanok s így életünk veszélyeztetve van. Az igazi, pozitív alapérzés az *öröm*, mely életünk minden sikeres mozzanatát kíséri, úgy hogy amennyi életünk van, annyi örömünk is van s minél fokozottabb az élettevékenységünk, annál erősebb az életérzésünk, életörömünk. A fájdalom épen annak a jele, hogy életünk akadályozva van a maga érvényesülésében. Viszont a fájdalom az az érzés, amely tettekre sarkal, tehát az élet főrugója.

b) Az érzelem fajtái.

Aszerint, amint az érzések más-más ismeretcsoportokat kísérnek, különféle *érzelmekre* oszlanak. Ilyenek: 1. *az érzéki érzelmek*, amelyek az érzéklésből származnak. Ezeket nem szabad összetéveszteni az érzetekkel, melyek a fizikai inger lelki megfelelői. Az érzéki érzelmek csak akkor állnak elő, ha az érzetek *megfelelő erővel* lépnek fel az öntudatban. Az erős érzetek aztán kellemes, vagy kellemetlen érzelmeket váltanak ki. Az érzéki érzelmek még az állati élethez tartoznak, illetve azzal közösek. Ilyen kellemes v. kellemetlen érzelmei az állatoknak is vannak. Ezek képezik a magasabb érzelmi életnek az alapját s itt is látjuk, hogy az önálló lelki élet a fizikai, állati létből, annak feltételei közül *bontakozik ki* s lesz uralkodóvá. 2. *Aesztetikai érzelmek*, melyek a fantázia képeit kísérik s melyeket a képek

formái keltenek. A lélek vagy gyönyörködik a képzelet alkotásaiban, vagy visszaretten tőlük. A szépnek vagy a rutnak ezek az érzelmei, mivel a képek alakjai, külseje, érzéki köntöse kelti fel őket, nem állanak szoros összefüggésben a létérdekkel s ezért *érdektelenek*. Érdek nélküli tetszés érzése kíséri a szépet, érdeknélküli nemtetszés érzése a rútát. 3. *Logikai érzelmek*, melyek a fogalmakat, ítéleteket, következtetéseket kísérik. Vagy az igazság, vagy a valótlanosság és hazugság érzelmei. 4. *Erkölcsei érzelmek*, melyeket az emberi cselekvés szemlélete ébreszt bennünk. A léleknek megfelelő és tetsző cselekvések a jó és a kötelesség, az ellenkezők a rossz és a bűn érzelmeit idézik fel. 5. *Vallási érzelmek*, melyeket a végtelen és tökéletes Lélek, az Isten szemlélete, a róla való ismeret von magával. A szentség, az áhitat, az imádat érzelmek ezek, melyekben legmagasabb fokú aesthetikai, etikai, és logikai érzelmek egyesülnek. 6. *Formai érzelmek*, melyeket az ismerés lefolyásának tartama és módja okoz; ilyenek a várakozás, türelmetlenség, csalódás, meglepetés, kételkedés és unalom érzelmei. Ezek az érzelmek nagy változatossággal, állandó hullámlásban tartják az emberi lelket az öröm és fájdalom végletei között. Általuk telik meg életünk igazi tartalommal nyer értéket, lesz boldoggá vagy boldogtalanná, nyugodtá, vagy zaklatottá, nemessé, vagy nemtelenné. A lélek csodálatos, finom szerkezetében és munkájában a legcsodálatosabb és legtitokzatosabb, egyúttal a legfontosabb szerepük az érzelmeknek van. Mivel pedig az érzelmeket ismeretek (képek, gondolatok) váltják ki, az érzelmek megfelelő ismeretek szerzése által irányíthatók, nevelhetők, állandósíthatók és így a jellem nevelésére van nagy befolyásuk.

c) A *temperamentum*.

Az érzelmeket mindig egyének érzik. Minden egyéniség más-más szerkezetű s eszerint ismereteit élénkebb, vagy nyugodtabb, mélyebb, vagy felületesebb érzelmek kísérik. Azt az egyéni sajátságot, ahogy a lélek a maga ismereteire érzelmileg visszahat, *temperamentumnak* (vérmérséklet) nevezik. Galénus a Kr. u. 2. században *negyféle* temperamentumot állapított meg, u. m. kolerikus, flegmatikus, szangvinikus, melankolikus. Ő u. i. az emberi testben levő nedvekben kereste a vérmérséklet okát. Ez tévedés, mert az ok az egyéniség sajátossága; mégis megtartották ezeket a neveket a főbb típusok jelzésére. A kolerikus jelenti a könnyen és gyorsan ingerelhető, hirtelen határozó és erélyesen cselekvő egyént; a flegmatikus az ellenkezőjét. A szangvinikus a könnyen lelkesedő, de nem állandó, a melankolikus a lassan befolyásolható, de mélyen érző, képzelődő, de állhatatos egyént. Természetesen ezek csak főbb típusok, a valóságban nagyon sokféle kevert temperamentum fordul elő s az életkorok szerint is változik a szangvinikustól a flegmatikus felé.

2. Az indulat.

Ha valamely kép oly nagyerejű érzelmet ébreszt, hogy az az egész öntudatot előnti és más képeket onnan kiszorít és be nem enged, az ilyen erős érzelem *indulattá* lesz. Indulatot olyan képek idéznek elő, amelyek erősen érintik az egyén életét, sorsát, jólétét. Az indulat nagy ereje a testi szervezeten is mutatkozik: pirulást, sápadást, megváltozott arckifejezést, a szemek forgatását, fogcsikorgatást, a kezek ökölbeszorulását és mozdulatait, továbbá ösztönszerű cselekvéseket: támadást, szaladást stb. idéz elő. *Mikor az indulat a legmagasabb fokát eléri, úrrá lesz az öntudaton s annak fékező ereje vele szemben megszűnik.*

Vannak *önző* és *tárgyas* indulatok. Az *önző* indulat vagy *önszeretet* (önérzet, büszkeség, dőlyf, hiúság, tetszelgés, önimádat) vagy *öngyűlölet* (önbizalmatlanság, elégedetlenség, megbánás, szégyen, önutálat). A tárgyas indulatok vagy a *bátorság* (dac, elszántság, vakmerőség, harag, utálat) vagy a *félelem* (aggodalom, rémület, kétségbeesés, gyávaság, bámulat) indulatai. *Kizárólag emberek* iránt az indulat *szeretet* akkor, ha mások öröme, vagy fájdalma nekünk is örömet, ill. fájdalmat okoz anélkül, hogy abból hasznunk v. kárunk lenne; ellenkezője a *gyűlölet*, amely az irigység, káröröm indulatával tekint mások örömére, vagy fájdalmára. A szeretet a legistenibb indulat az emberben, a gyűlölet a legalávalóbb és legsötétebb, végzetes örökségünk, amely ellen minden erőnkől harcolnunk kell.

Az indulatból, ha tetőfokát eléri, *cselekvés* lehet, amely a megfelelő mozdulatok és tettek által igyekszik az indulat célját elérni. Azok a cselekvések azonban, amelyeket az indulatok sugallnak és kényszerítenek, mindig *ösztönösek*, azaz az *öntudat hozzájárulása nélkül* történnek. Az öntudat rabja lévén az indulatnak, nem befolyásolhatja a cselekvést. Az indulati cselekvések az öntudat *akarásától* függetlenek, *nem akarat*i cselekvések. Ezért az indulatok *meggondolatlan, oktalan, tervszerűtlen, ösztönös* cselekvéseket szülnek; azt mondjuk, hogy az „*indulat elragadta az embert*”. A tapasztalás azt mutatja, hogy az indulatcselekvések, épen mert az öntudat hozzájárulása nélkül jöttek létre, megfontolatlanságukkal és elsietett voltukkal, nem számítván a következményekkel, — az egyént súlyos, gyakran végzetes veszedelmekbe sodorják. Az embernek nem szabad hagynia, hogy indulatai *uralkodjanak* rajta és *szenvedélyekké* váljanak, amelyek öntudatát letiporva, a pusztulásba rántják. Kétségtelen, hogy az indulat gyökerében valamely *érzés* és pedig *hiány-érzés* van, amely kielégedésre tör és indulattá fokozódik. Hogy az illető-érzést ki kell-e és hogyan lehet kielégíteni, azt az öntudatnak kell eldöntenie. Ezt a döntést akkor kell meghoznia, amikor az érzés még nem vált erős indulattá. Ekkor még hatalma

van felette. Elnyomhatja, korlátozhatja, nőni engedheti, kielégítheti belátása szerint. De ha mentére hagyja, az érzés indulattá dagadva, előnti és úrrá lesz felette, cselekedvén a maga módja szerint. Az ember létérdeke azt kívánja, hogy *indulataival szemben állást foglaljon*, ne hagyja őket maga felett elhatalmasodni s hogy az *érzéseknek cselekvéssé válását maga, az öntudat szabályozza*. Az öntudatnak az indulatokkal szembeni állásfoglalását és a cselekvéssé lételüket szabályozó képességét *akaratnak* nevezzük.

3. Az akarat és cselekvés.

Ha az öntudat az indulat gyökerében levő érzés kielégítése mellett állást foglal, akkor *akarásról* van szó. Miután azonban a kielégítés *eszközei* a szükség pillanatában nem állanak (legtöbbször) világosan az öntudat előtt, sőt az érzés *célja* sem mindig világos, ezért az öntudat állásfoglalása először csak *vágy*, azaz egy olyan fájdalmas megfeszülése az öntudatnak, amelyben *figyel és keresi* a rejtett célt, vagy a kielégítés megfelelő útját és eszközeit. Az öntudat minden támadással szemben, amely éri, a vágyban hat vissza. A támadás okozta érzés azonban csakis *cselekvés* által elégíthető ki. A kielégítésre törő vágy, amely tetőfokán *akarásnak* nevezhető, önmagában tartalmatlan, üres, mert célja és eszközei nincsenek. Ezért az akarást *formai* jellegű tevékenységnek nevezzük. Az akarás a formája érzelmeink kielégítésének. Kérdés, honnan kap az akarás *tartalmat*, amely meghatározott *akarattá* teszi? Az akarásnak csakis az *ismerés*, illetve az ismerőtevékenységek, a képzelet, az értelem és a hit adhatnak tartalmat, mert ezek adják meg neki a cselekvés célját és mutatják meg, tárják fel előtte a vágy kielégítésére legalkalmasabb utat, módot és eszközöket. Az akarás tehát akkor lesz akarattá, amikor tartalmat nyer az ismeréstől, mikor a célnak és eszközöknek képe világosan előtte áll. A cél és eszköz képe az akarás tartalma. A tartalmat nyert akarás a meghatározott, tudatos *akarat*. A tartalmat, amelyben a cél és az eszköz képe egyesül, *eszménynek* nevezzük. Az akarásnak *eszményre* van szüksége, hogy akarattá legyen, az akarást az eszmény határozza meg s az eszmény dönti el a cselekvést. Ha az öntudat két, vagy több eszmény között *ingadozik*, akkor akarása nem tud akarattá lenni és cselekvésbe menni át. Ilyenkor az akarat kötve van, *nem szabad*. Az akarat akkor szabadul fel, amikor az öntudatot *egyetlen* eszmény *teljesen* betölti, s így uralkodóvá lesz felette; ekkor az akarat teljesen ennek az eszménynek a szolgálatába állva, *szabaddá* lesz, *érvényesül, cselekvésbe megy át*. Lélektanilag tehát *az akarat akkor szabad, amikor egyetlen eszménynek föltétlen szolgája lett*. Az akarat megvalósulása a cselekvés. Természetesen az akarat és a cselekvés szabadsága nem azonos. Hogy mennyire tud az egyébként szabad akarat a cselekvésben megvalósulni, teljesen-e, vagy részlegesen, az attól függ, hogy mennyiben képes a *külső* aka-

dályokat legyőzni? Tény az, hogy a kitartó és erős akarat, amelyet állandó eszmény (elvek) vezet és tölt be, lassú munkával többnyire eléri azt, amire törekszik; igaz, hogy a komoly akarat lehetetlen feladatokhoz nem is fog. Minél inkább olyan eszmény szolgálatába áll az akarat, amely az emberi lélek természetéből folyik és annak rendeltetéséből és méltóságából következik, tehát minél inkább szolgálja a lélek igazi érdekeinek, annál szabadabb a külső világtól és annál biztosabban éri el a célját. Aki a Léleknek szolgál, az saját magát akarja, a maga igazi lényegét s az a legszabadabb ember, mert felette áll a világnak s önmagában bírja azt, amit a világ nem adhat, de el sem vehet: a nemes lélek megzavarhatatlan békességét.

II. RÉSZ.

A lélek javai.

Bevezetés : Az alaptevékenységek értékei és a kulturjavak.

A lélek életét tanulmányozva, megismerkedtünk annak két főirányával: az *ismeréssel* és a *cselekvéssel*. Láttuk, hogy mindkét irányban a lélek különféle *tevékenységei* által munkálkodik. Az ismerésben a *képzelet*, az *értelem* és a *hit*; a cselekvésben az *akarat* munkáját láttuk. *Képzelet, értelem, hit, akarat*: ezek a lélek *főtevékenységei*. A lélektan leírta, hogy ezek a tevékenységek hogyan ébrednek, munkájuk hogyan folyik le és mit eredményez. De a tapasztalás azt mutatja, hogy bár a lélek e munkái azonos törvények szerint zajlanak le, minden egyénben, viszont nem mindegy az, amit tartalmaznak és alkotnak. Minden lélekben működik a fantázia, de egyik lélekből *szép*, a másikból *rút* képeket és alkotásokat szül. Minden lélek gondolkozik, de egyiknek gondolatai *igazak*, a másiké *tévesek*, vagy *hazugok*. Minden lélek akar, de az egyik *jót*, a másik *rosszat*. Minden lélek hisz, de egyiknek a hite *tökéletlenebb*, a másiké *tisztultabb, fejlettebb, tökéletesebb*. A lélek tevékenységei tehát különböző *értékű* javakat termelnek, alkotnak, mivel az alkotó lélek maga különböző értékű, fejlettségű és tökéletességű az egyénekben. Az embernek nem lehet megelégednie a rúttal, hazuggal, rosszal, alacsonnyal. Az embert rendeltetése arra ösztönzi, hogy a szép, igaz, jó és szent felé törekedjék. A lélek, úgy amint van, nem kész és nem kielégítő: tudnunk kell, hogy milyen az *igazi* lélek, az eszményi lélek, amilyenné lennie *kell*? A lélek mélyén kincsek vannak, amelyeket tevékenységeiben kibányászhat és megvalósíthat. Tudnia kell tehát azokat a *feltételeket és törvényeket*, amelyeknek való engedelmeskedés által tevékenységei értékesekké válnak és értékeket termelnek.

A lélek főtevékenységeit rendre véve, azt találjuk, hogy

1.) értékessé válik a *képzelet* akkor, ha képei és azoknak kifejezései *szépek*. A képzelet által megvalósítandó érték tehát a

szépség, az a kincs pedig, amiben az emberiség a szépséget megörökíti: a *művészet*.

2.) Értékké válik a *értelem* akkor, ha a gondolkodás *igaz*. A gondolkodás által megvalósítandó érték tehát az *igazság*, az a kincs pedig, amiben az emberiség az igazságot folytonos kutatás által a maga tulajdonává teszi: a *tudomány*.

3.) Értékké válik az *akarat* akkor, ha *jóra* törekszik. Az akarat által megvalósítandó érték tehát a *jóság*, az a kincs pedig, amelyben a jóság az emberi élet törvényévé lesz: az *erkölcsiség* (a jellem és a közerkölcsiség.)

4.) Értékké válik a *hit* akkor, ha az emberi lelket *megszenteli*. A hit által megvalósítandó érték tehát a *szentség*, az a kincs pedig, amelyben a szentség tapasztalásunk és folytonos törekvésünk tárgya lesz: a *vallás*.

Az emberi lélek javai (értékei) alatt tehát a *szépséget*, *igazságot*, *jóságot* és *szentséget* értjük; ezeknek a javaknak a lélek *személyes* birtokává kell lenniök, azaz magának a léleknek kell széppé, igazgá, jóvá, szentté lennie. Mivel pedig az erre való törekvés olyan régi, mint maga az emberi lélek, szemeink előtt hosszú *múltja*, *története* bontakozik ki a javaiért küzdő léleknek. Ez a küzdelem teremtette meg a *kulturát*, amely nem egyéb, mint a lélek értékeinek alkotásokban való megvalósulása, felhalmozódása s amelyet a *művészet*, *tudomány*, *erkölcsiség* és *vallás* együttesen alkotnak. Mindezeknek értékét a lélek adja meg, amely bennük magát kifejezte és megvalósította. Mindezeknek becse reánk nézve abban van, hogy saját lelkünk értékeit segítenek mások, egész korszakok, nemzedékek, az emberiség egész múltja által felhalmozott eredmények felhasználásával kifejezni és tökéletesíteni. A művészet értéke abban van, hogy lelkünket a szépség meglátására, élvezésére és alkotására nevelje, a tudományé, hogy gondolkodásunkat az igazságra vezesse, az erkölcsiségé, hogy akaratunkat jóvá tegye s a vallásé, hogy hitünket a szentség felé szárnyalni segítse. Szépség, igazság, jóság, szentség akkor is volna, ha ezek nem volnának, mert a lélekbe oltott törvények; de épen ezekben jelennek meg és lesznek a világban való életünk vezéreivé, irányító hatalmaivá. A lélek javait (értékeit és azoknak megvalósítását) akarjuk a továbbiakban megvizsgálni. Keressük azokat a törvényeket, melyek a lelki tevékenységeket s azok munkáit értékké teszik, vagy értéküket meghatározzák.

Ez a feladatunk már lélektani úton nem oldható meg. Azokhoz a tudományokhoz kell fordulnunk, amelyek az *értékekkel* foglalkoznak. Az értékekkel foglalkozó tudományok a *filozófia* ág-tudományai, mert az értékek tisztázása a filozófia egyik fő feladata. A továbbiakban tehát a filozófia értéktudományait hívjuk segít-

ségül és pedig az *aesthetikát*, amely a szépnek, a *logikát* amely az igaznak, az *etikát*, amely a jónak és a *vallásfilozófiát*, amely a szentnek tana, elmélete.

1. A szépség és a művészet.

1. A szép lényege.

A fantázia képei, amíg csak a lélekben, lelki szemeink előtt lebegnek, nagyon változékonyak, szeszélyesek, és mulékonyak. De ezeket a képeket *alkotásokká* lehet tenni azáltal, hogy valamely *érzéki, anyagi* közegben kifejezzük, megköjtjük, állandósítjuk. A fantázia ilyen alkotássá lett képei *tetszést*, vagy *nem-tetszést* váltanak ki a szemlélő lelkéből. A fantázia tetsző alkotásait *szépnek*, a nemtetszőket *rútnak* nevezzük.

Azonban a tetszés vagy nemtetszés nem önkényes; az emberi léleknek megvannak az örök törvényei, amelyeknél fogva vannak *föltétlenül tetsző* és *föltétlenül nemtetsző* alkotások; a *szép* tehát nem függ ami egyéni önkényüinktől, hanem magának a léleknek örök törvényéből folyó *érték*.

A szép az, ami *föltétlenül tetszik*. Ami tehát csak *föltételesen*, bizonyos körülmények közt és bizonyos ideig tetszik, az a szép nevét nem érdemli meg. Így az, ami csak az *érzékeinkre* hat, azokat ingerli, vagy nyugtatja meg pillanatnyi hatásával, vagy ami csak azért tetszik, mert *hasznos* és addig tetszik, *amíg hasznunk van* belőle, az *szépnek* nem nevezhető. A *szép önértékű, obiectiv és állandó*. Titka és lényege az emberi lélek azon sajátos képességében rejlik, hogy szemléleteit úgy tudja formálni, átalakítani, rendezni és kifejezni, hogy az a föltétlen tetszés érzelmét váltja ki a szemlélőből.

2. A művészi fantázia lényege.

A szép alkotás a *művészi fantázia* munkája. A művészi fantázia a képzelet legmagasabb fokú és legaktívabb formája. A művészi képzelet olyan *igazságokat* (jelentéseket, valóságokat) ragad meg, melyek a *legáltalánosabban emberiek*, amelyet tehát minden ember és egyidőben nagy tömegek éreznek és sejtene, bár kifejezni nem tudnak. A művész hatalma abban van, hogy *ki is tudja ábrázolni* azt, amit a tömegek csak éreznek. De a szépség titka nemcsak abban van, hogy nagy tömegek érzelmeit jeleníti meg, hanem a főleg a *módban*, ahogy azt cselekszi. A művészi alkotás lényege az, hogy a *legáltalánosabb, legeggyetemesebb* emberi igazságokat a *legszemléletesebben, a legkonkrétabb s legérzékenyebb* formában fejezi ki. A *föltétlen tetszést, tehát a szép*

*hatását a legáltalánosabb tartalomnak a legkonkrétabb kifejezési formával való meglepő találkozása és összeolvadása váltja ki. Az ilyen alkotást nevezzük szépnak. A művészi fantázia ereje abban mutatkozik, hogy a természet és az emberi élet tárgyi képeit új kombinációkban hozza, újjáteremti s ezáltal gondolatainknak új és hatásos képet ad. Azt a sajátos hangulatot, amelyben a művész megtalálja a gondolat leghatásosabb képét, *ihletettségnek* nevezzük. Az ihletettségben a lélek a szépséget, mint a *saját tulajdonságát*, érzi s törekszik magával szembe helyezni szemléleti képben. Ez a törekvés a *művészet* forrása. (Példák a költészetből: Goethe a „Faust”-ban a legkonkrétabb, mert legegységesebb formában ábrázolja az élet legnagyobb érzéseit és igazságait; Petőfi a „Tiszá”-ban az alkonyati csendet varázsszerűen érzékíti meg; „A csárda romjai”-ban a múlandóság képét adja; Arany balladáiban a legszemléletesebben látjuk ábrázolva a különböző lelkiállapotokat. A zene nagy mestereinek, Bach-nak, Beethoven-nak, Wagner-nak stb. műveiben az indulatok csodálatos megérzékeit hallhatjuk. A képzőművészetek látási képekben fejezik ki az eszméket.)*

3. A művészet lényege és törvényei.

A művészet, mint az emberiség egyik nagy kulturkincse, a művészi fantázia alkotásainak összessége. Hogy a művészeiben valóban az örök szépség lehessen az emberiség birtokává, ahhoz az szükséges, hogy a művészet engedelmeskedjék a maga benső törvényeinek. 1. Ilyen törvény mindenekelőtt az, hogy a műalkotásban *tervszerűségnek, céltudatosságnak, határozott eszménynek* kell érvényesülnie, mert ezek nélkül legfennebb lelketlen technikáról lehet szó, de nem művészetről. 2. Az igazi műalkotásban a *tárgy és a forma harmóniája* adja a szépet. *Általánosan és kötelezően emberi gondolat plasztikus formában*: ez az igazi műalkotás. 3. Csak az lehet szép a kifejezésben, ami *igaz* a gondolkodásban és *jó* a cselekvésben. A hazug és a rossz a műalkotásban soha öncél nem lehet, legfennebb az igaznak és a jónak kiemelésére és az ellentét által való megvilágítására szolgálhat. Nem nevezhetjük tehát műalkotásnak azt, ami a rosszat és a hazugságot terjeszti, ha még olyan megvesztegető formában is. 4. A műalkotás a *művésztől* nagy gondolatokat, nemes jellemet és alkotó fantáziát kíván. Maradandót csak ilyen lelkek teremthetnek. S az igazi nagy művészek mint *emberek* is nagyok. (Goethe, Petőfi, Arany, Beethoven, Leonardo da Vinci, stb.) 5. A műalkotás csakis akkor szép, ha *emberileg jelentőségteljes*. A művészet nem *másolása* a természetnek, hanem az emberi lélekkel való áthatása, újjáteremtése, eszményítése. A természetet is széppé csak a lélek teszi, amely szemléli és alakítja. A természetnek nem tulajdonsága

a szép, az csakis a léleknek tulajdona, ő viszi át mindenre és fejezi ki alkotásokban.

6. Aszerint, amint a művészet az eszmét más és más *érzet-csoportok* adataiban fejezi ki, mint formákban, tagozódik a művészet különböző csoportokra. A *tapintási és látási adatokban* való kifejezésen alapúl a *szobrászat*; a *látásiakon a festészet* (színek, vonalak), a *hallásiakon a zene* (hang) és a *költészet* (beszéd) stb.

4. A műélvezet és műkritika. Aesthetika.

A műalkotás titka az alkotó fantázia erejében van. De nemcsak a műalkotáshoz, hanem a *műélvezet*hez is fantáziára van szükség. Itt a fantáziának arra a képességére van szükség, amely *bele tudja élni* magát az alkotó lelkébe, helyzetébe s ezáltal a mű legbensőbb szellemébe; mintegy *utánéli* a művészt és *utánalkotja* a művet. Ezt az érzékünket nevelni lehet (aesthetikai nevelés) s ez nagyon fontos arranézve, hogy mind több szépséget és mindinkább az igazi szépséget lássuk meg az alkotásban. Ezáltal lelkünk finomsága és nemessége növekedik. A műszemlélet legmagasabb foka a *műkritika*, amely rendszeres és céltudatos utánalkotás. A kritika nem önkényes tevékenység, ép úgy megvannak a törvényei, mint magának a műalkotásnak. A szép, a művészet, a műalkotás, műélvezet és műkritika törvényeivel foglalkozó tudomány neve: *aesthetika*. Feladata megállapítani annak az értéknek tényezőit, amely az alkotást széppé teszi. Mivel értékkel foglalkozik, szabályokat ír elő, ezért *normatív* (szabályozó) tudomány, s mint ilyen, a *filozófia* egyik ágtudománya, bár magában vége önálló.

II. Az igazság és a tudomány.

1. A logika az igazság tana.

Az értelmi tevékenységről tanulva, megismerkedtünk a gondolkozás lélektani törvényeivel. Arra a kérdésre azonban, hogy mikor *igaz* a mi gondolkozásunk, a folyamat tisztázása nem adhatott feleletet. Kell azonban, hogy gondolkozásunk igaz legyen. Az *igazság* a gondolkozás eszménye, célja. Az igazság érték, a lélek egyik legfőbb java; az igaz lélek, a kinek élete megegyezik a szellemiség törvényeivel, a legértékesebb életet éli, amire hivatva és rendelve is van. Az igazság a gondolkozásban nyilvánul meg, az igazság törvényei a gondolkozás törvényei. Ezek a törvények megmutatják, hogy milyen feltételek mellett lesz igazzá, helyessé, érvényessé az értelem munkája. Nyilvánvaló, hogy itt egy új, a gondolkozást egészen más szempontból vizsgáló álláspontot fog-

lalunk el, mint a lélektanban. Ez az új szempont, állásfoglalás a *logikai*. A gondolkozás igazságának, azaz az igazságnak kérdése *logikai kérdés*. A logika az igaz gondolkozás, azaz *az igazság tana*. Hogyha az igazság a mi gondolkozásunk eszményi tulajdonsága, belső törvénye, amely áthatja és a maga kifejező eszközévé teszi a mi emberi értelmünket, akkor világos, hogy az igazság nagyobb mint mi, független tőlünk abszolútbecsü, változhatatlan, örök érték, amelyet nem mi teremtünk, hanem amelynek szolgálatába kell állítanunk gondolkozásunkat. A legtöbb ember itt téved. Azt hiszi, hogy az igazság az, amit ő lát, érzel, igaznak vél és jelent ki. Mondják, hogy az igazság abban áll, hogy gondolataink megfelelnek a *külső* (érzéki) valóságnak. Vagy igazság az, ami *nekem* hasznos. Mindezek téves állítások. Az igazság a mi emberi gondolkozásuk alkalmazkodásában és engedelmes szolgálatában nyilvánul meg a Szellem belső, örök természete iránt. *Valóság és igazság* nem mindegy. Valóság, azaz létező számomra mindaz, amit kényszerű ingerek folytán tudomásul kellennem. De az igazság nem abban van, ha én alkalmazkodom a kényszerű valósághoz, hanem ha ezt a valóságot a szellem törvényeinek megfelelően hatom át és alakítom, nem elégedve meg azzal, ami és ahogy van, hanem törve arra s munkálva azon, ahogy lennie kell. Az igazság-e földön, a külső valóságban nincs készen, adva, sokszor nem létezik, de minden esetben léteznie kell, megvalósítandó. Ha a valóság egy lenne az igazsággal, akkor mindenbe bele kellene nyugodnunk, ami velünk történik, de a valóság sokszor igazságtalanság és mi arra törekszünk, hogy az igazság megváltoztassa a valóságot és új valóságot hozzon létre.

Ezért olvassuk a Szentírásban: „*új eget és új földet várunk, amelyekben az igazság lakozik.*” Az igazság tehát az egyetemes, örök, isteni szellem megvalósulása az emberi gondolkozásban. Természetesen van egy eset, amikor a valóság egy az igazsággal. Ez akkor történne meg, ha az igazság, a szellem belső törvényei teljesen áthatnák a valóságot, úgy, hogy minden, ami van, olyanná lenne, amilyennek lennie kell. Ez az emberi vágyakozás végső célja, de nem kész és adott dolog.

Az igazság felé vivő út a valóság *helyes megismerésén* át vezet. Előbb meg kell ismernem azt, ami van, úgy, ahogy van. Az igazság első lépése a *tények* tisztázása. Ezért az igazságra való örök törekvésnek alapjául a valóság tényleges, lehető leg-tisztább és véglegesebb ismerete szolgál. Ennek eszköze a *tudomány*, amely az értelmi munkának az a foka, ahol a valóság (a tűnemények és jelenségek) egyes csoportjai rendezve, az esetlegességektől elválasztva, állandó vonásaikban meghatározva, azonos és megbízható összefüggésükben megállapítva *törvények* hálóz-

tába foglaltatnak, melyek segítségével áttekinthetők és felhasználhatók lesznek. Már most a valóság aszerint oszlik fel különböző, egymással összefüggést mutató csoportokra, amint különféle érzet-csoportokban és szemléletekben jelenik meg tudatunkban s így különböző képzettömböket alkot. A valóság e képzettömbjeivel, mint ismerésünk tartalmával foglalkoznak a *szaktudományok*. (Pl. *természettudomány*: fizika, chemia, biologia, állattan, növénytan stb.; *szell. tudományok*: nyelvtudomány, jogtudomány, történelem stb.) A szaktudományok a maguk fejlődése során a valóság mind megfelelőbb ismeretét adják, egyes *részleteiben*. Felhasználásuk, eredményeiknek célszerű alkalmazása az emberi *kultúra* alapjait, intézményes formáit és szervezetét teremti meg. De még ha végleges ismereteket adnának is, s ha minden lehetőséget biztosítanának is az emberi életnek e világban való célszerű berendezésére, az *igazságot* nem adnák és nem jelentenék. Az igazság nem az egyes ismeretekben van, *hanem az összes ismeretekre, minden szaktudományra érvényes és kötelező törvényekben, amelyek minden emberi gondolkodás örök szabályait képezik*. A minden emberi gondolkodásra és ismeretre egyformán kötelező és érvényes törvényekkel foglalkozik a *logika* tudománya, az igaz gondolkodás tana. Mivel ez a tudomány ilyen kötelező, szabályozó törvényeket ír elő, normatív, érték-tudomány, s mint ilyen, egyik ágtudománya a filozófiának.

A logikai törvények sajátága az, hogy nem az egyes ismeretekre, hanem *magára a gondolkodásra* vonatkoznak. Lehet, hogy az egyes ismeretek nem felelnek meg a valóságnak, s a logikai gondolkodás mégis igaz. Az ismeretek tévessége esetén is lehet helyes a gondolkodás. Az egyes ismeretek helyessége a szaktudományok kutatásain fordul meg; de a gondolkodás igazsága a logika törvényein sarkallik. Hiába helyesek egyes ismereteink, ha az azokat átfogó és rajtuk felépülő gondolkodás hamis. A logika épen a minden ismeretre egyaránt érvényes gondolkodást szabályozza. Ezért *formai* tudomány, a gondolkodás *formáit, formáló törvényeit* tisztázza. De ezek nélkül egyetlen szaktudomány sem létezhetik. A szaktudományok *anyagát*, az egyes ismereteket a *szemlélet* adja. Ezek lehetnek helyesek, vagy helytelenek. De azokat az elveket, érveket, módokat, szabályokat stb., amelyek által az egyes adatokból tudomány épül, már a logika adja, s a tudomány titka épen ott van, hogy az egyes ismeretekre forduló gondolkodás logikus-e, olyan formáló erő van e benne, amely az igazság kényszerítő hatalmával alakítja egésszé a szétszórt és esetleges adatokat? Így a logika áthatja s a lelkét adja meg a szaktudományoknak a maga törvényeivel. Továbbmenve a logika törvényei teszik lehetővé az egyszer elfogadott, de tévesnek bizonyult ismeretek revízióját is. Az értelmi kincs tehát nem is az

egyes ismeretekben, hanem az igaz gondolkozás törvényeiben rejlik, amelyekhez alkalmazkodva az emberi gondolkozás felemelkedhetik az igazság értékcsúcsára.

A logika, mint az igazság tana, foglalkozik a) a gondolkozás elemi formáival, b) a gondolkozás módszeres formáival.

Ezek a formák a gondolkozó szellemi saját, benső tényezői, örök természete, amelyekhez való öntudatos alkalmazkodása az *önmagához való hűség*et jelenti, s az igazság voltaképpen nem más, mint a gondolkozó lélek hűsége a maga benső, örök lényegéhez.

2. A gondolkozás elemi formái:

a fogalom, az ítélet és a következtetés.

a) A fogalom

a tárgyak lényegének, azaz más tárgyaktól megkülönböztető jegyeinek gondolati képe. A fogalom mindig lényeges, csak a jellemző vonásokat foglalja magában. Legtisztább faja a tudományos terminus. A fogalom *tartalmát* a tárgy jegyei, vonásai, *körét* az alája tartozó tárgyak adják. Minél nagyobb a tartalom, annál kisebb a kör és viszont. Pl: a tartalom kisebbedig, a kör nő: kutya, emlős, melegvérű, gerinces, állat, szerves lény, lény. Fordítva a kör kisebbedik, a tartalom nő. Az előbbi eljárás az *elvonás* (abstractió), az utóbbi a *határolás* (determináció). A fogalmak, *tartalmi* viszonyaikat illetve, a következőleg csoportosúlnak: ha két fogalom *ugyanazt* a valóságot jelöli, a viszony: *azonosság* = identitas (pl. nehézségi erő — súly); ha az egyik *állítja* azt, amit a másik *tagad*: *ellenmondás* = contradictio (szép — nem szép); ha az egyik *tagadja és pótolja* azt, amit a másik *állít*: *ellentét* = contraria (fehér — fekete); ha az egyik *föltételezi* a másikat: *kölcsönös függés* = correlatio (hegy — völgy; jobb — bal; alsó — felső).

A fogalmak *köri* viszonya lehet: *alárendeltség* = subordinatio (pld. ásvány, fém, ezüst); ennek fordítottja a *jölérendeltség* = supraordinatio; végre *mellérendeltség* = coordinatio (arany, ezüst, réz, vas = fém = ásvány).

A nagyobb körű fogalom a *nem* (genus), az alájarendelt kisebb a *faj* (species). Lehetnek alfajok s végre egyedek. Pld. e sorozatban: állatrendszer = ország, kör, csoport, osztály, rend, család, nem, faj, válfaj, egyed = minden megelőző az utána-következőnek genera, viszont pedig speciese. Törvény az, hogy *amit a nemről állítunk, az érvényes a fajra is*, de megfordítva nem. (Pld. fém — arany; ami a féltre áll, az mind áll az aranyra is, de az arany nem foglalja magában a fém összességét.)

Tartalmilag legazdagabb az egyes fogalom, de köre annak a legkisebb és viszont a legáltalánosabb fogalmak mindent felölelnek, de tartalmatlanok. Ilyenek az u. n. *kategoriák*, olyan

fogalmi formák, amelyekkel a valóságot fölfogjuk (tér, idő, ok, cél, lényeg, mennyiség, minőség stb.) A fogalmak, melyek egy csoporthoz tartozó szemléletek, ill. képzetek közös vonásaiból alakulnak elvonás és összerakás folytán, alkotják a gondolkozás elemi tényeit. A gondolkozás a fogalmakon épül fel, mert azok viszonyításából áll. A tiszta fogalmak az igazság első kriteriuma.

b) Az ítélet

két fogalom összehasonlítása és annak kifejezése, hogy ez a kettő egymással érvényes vonatkozásban áll, pld. egyik a másiknak tulajdonsága.

Az ítéletben van egy tárgy, amelyről valamit pld. egy tulajdonságot érvényesen állítunk; ez a tárgyi fogalom itt az alany ($S = \text{subiectum}$); azután van egy fogalom, mely az állított tulajdonságot tartalmazza, ez az állítmány ($P = \text{predicatum}$), végre van egy olyan mozzanat, amely a kettő közti kapcsolatot jelzi, (kapocs, copula, $\sim$). Hogy mit állítunk az alanyról, azt a tárgy természete dönti el, s így az ítéletet az alany természete szabályozza. Az ítélet *igaz*, ha tartalma az alany természetének megfelel. A copulát a beszédben kifejezett egyszerű ítélet a magyar nyelvben nem mutatja ($A \text{ fű zöld} = S P$), de más nyelvek, pld. a latin, görög, német, francia, angol nyelvek a segédigével jelzik (*est, esti, ist, is etc.*).

Az ítéletek osztályozhatók a *mennyiség* (quantitas), *minőség* (qualitas), a *viszony* (relatio) és *módosulat* (modus) szempontjából.

A *menyiségi ítéletek* azt fejezik ki, hogy az érvényesség mekkora körre terjed ki. Mint ilyenek, lehetnek *egyetemesek* (minden $S \sim P = \text{minden tudomány hasznos, minden madár állat, minden ember bűnös}$), vagy *részlegesek* (néhány $S \sim P = \text{néhány ember bölcs, néhány ember oklatan, néhány diák rendetlen}$), vagy *különösek* ($S = P$; Bethlen Gábor Erdély fejedelme volt).

A *minőségi ítéletek* az érvényesség természetét fejezik ki. Lehetnek *állító* ($S \text{ est } P = \text{a tűz éget}$), vagy *tagadó* ($S \text{ nem } P$, a ló nem madár), vagy *végtelenek* (limitatívek; $S \text{ est nem } P = \text{ez a könyv nem piros, [tehát minden más színű lehet]}$). Az állító és tagadó ítéletek lehetnek egyetemesek vagy részlegesek aszerint, amint a mennyiség a minőséggel kombinálódik.

A *viszonyítéletek* az S és P egymásra való vonatkozását emelik ki. Lehetnek: *feltétlenek*, kategorikusak ($S \text{ est } P = \text{az állítmány minden korlátozás nélkül érvényes az alanyra} = \text{a hangot légrezgés okozza}$), vagy *feltételek*, hipotetikusak (ha X van, $S \text{ est } P = \text{ha a búzát megörlöm, liszt lesz belőle}$) vagy

szétválasztók, disiunctivek (S est vagy P, vagy P_2 vagy $P_3 \dots =$: A zörgést vagy egy állat, vagy egy ember, vagy a szél, vagy ... okozta.)

A *módosulati ítéletek* azt az érvényességet fejezik ki, amely az ismeret bizonyos voltához igazodik. Lehetnek *való* ítéletek ($S \sim P =$ a nap süt), *lehetségesek* (S lehet P = a Marsnak lehetnek lakói), *szükségképeniek* (S kell, hogy P legyen = a háromszög szögösszegének 180° -nak kell lennie).

Az ítéletekben nyilatkozik meg a gondolkozás valódi természete. Az ítélő gondolkozás mivolta az ember lelkiületének érték-mérője az igazság szempontjából. A gondolkozás ítélőképessége részben adomány, de fejleszthető is gyakorlás és szigorú ellenőrzés által.

c) A következtetés

az ítéletek oki összefüggésének kimutatása. Minden következtetésnek 3 lépése van: kiindulás, haladás, megállapodás. A kiindulás egy *ítélet*, amelyet *főtételnek* (propositio maior) nevezünk, a haladás ennek az oki összefüggés alapján való átmenetele egy *másik ítéletbe*, amelynek neve *altétel* (prop. minor), a megállapodás egy szükségképeni *harmadik ítélet*, a *zárótétel*. A fő és altétel együtt = *praemissae*, a zárótétel = *conclusio*. Az egész megokolást *Arisztoteles* után *sylogismusnak* nevezzük. A syllogismusban 3 fogalom szerepel. Az a fogalom, amely a zárótételben állitmány, a *főfogalom* (P, terminus maior), az a fogalom, amely a zárótételben alany, az *alfogalom* (S, term. minor), az a közös fogalom pedig, amely az egyik ítéletből a másikba átvezet, de a zárótételben már nem fordul elő, a *közép fogalom* (M, term. medius.) A syllogismusban az M közvetítésével a főtételben levő S-hez új P-t találunk s a kettő szükségképeni összefüggését állapítjuk meg.

A syllogismus lelke, vezetője az oktörvény. Az oktörvénynek kétféle formája van. Az egyiket az *ismerési ok* (rationalis ok), a másikat a *történelmi ok* (tárgyi ok) névvel jelezzük. Ismerési ok szerepel ott, ahol egyik fogalom vagy gondolat *szükségképen* visz át a másikra, ahol tehát a fogalmak *aláfoglaltsági* viszonyban vannak. A történelmi ok ott szerepel, ahol valamely tünemény *szükségképen* hozza létre a másikat, ahol tehát a fogalmak *kizárólagossági* viszonyban állanak.

Ennélfogva a következtetések vagy *aláfoglaltsági*, vagy *kizárólagossági* megokolások. Éspedig mind a két fajtánál *négy* lehetséges következtetés van: 1. *okról — okozatra* (S ok, P okozat); 2. *okozatról — okra* (P ok, S okozat); 3. *okozatról — okozatra* (S is, P is okozat); 4. *okról — okra* (S is, P is ok).

I. *Okról* — *okozatra* haladva *egyetemes érvényű* zárótételt kapunk, mivel S, M, P között szükségképeni összefüggés van vagy az aláfoglaltság, vagy a kizárólagosság alapján.

1. *Aláfoglaltság.*

S — M	Veréb — madár
M — P	Madár — szárnyas
<hr/> S — P	<hr/> Veréb szárnyas

2. *Kizárólagosság.*

S ~ M	A domború lencse — sugarakat gyűjt
M ~ P	Sugárgyűjtés — kép
<hr/> S ~ P	<hr/> Domború lencse — kép

3. *Vegyes formák.*

α) S — M	Fény — rezgés
M ~ P	Rezgés — a távolság négyzetével fogy
<hr/> S ~ P	<hr/> A fény a távolság négyzetével fogy.
β) S ~ M	Ember — táplálkozás
M — P	Táplálkozás — élettevékenység
<hr/> S ~ P	<hr/> Ember — élettevékenység.

II. *Okozatról* — *okra* haladva csak *részlegesen* állítható v. tagadó zárótételt kapunk, mivel egy okozatnak több oka lehet.

1. *Aláfoglaltság.*

M — S	Ember — gondolkozás
P — M	Néger — ember
<hr/> ¹ /S ~ P	<hr/> Némely gondolkozó néger.

2. *Kizárólagosság.*

M ~ S
P ~ M
<hr/> ¹ /S ~ P

III. *Okozatról* — *okozatra* haladva szintén csak *részleges* zárótételt kaphatunk minden esetben.

1. *Aláfoglaltság.*

M — S	Ember — testi lény
M — P	Ember — lelki lény
<hr/> ¹ /S ~ P	<hr/> Némely testi lény — lelki lény.

2 Kizárólagosság:

$M \sim S$	Fül — hallás
$\sim P$	Fül — zenei élvezet
<hr/>	
$1/S \sim P$	Némely hallás — zenei élvezet.

Az ilyen következtetések féligazságokat adnak.

IV. *Okról* *okra* haladva, miután az okozatnak két teljesen különböző oka lehet, sohasem kaphatunk szükségképeni zárótételt.

1. Aláfoglaltság.

$S — M$	Kutya — emlős
$P — M$	Macska — emlős
<hr/>	
$S ? P$	Kutya ? macska.

2. Kizárólagosság.

$S \sim M$	Az alkohol — izgat
$P \sim M$	A paprika izgat
<hr/>	
$S ? P$	Az alkohol ? paprika.

Ezek a következtetési formák csak *befejezett* ítéletekből indulhatnak ki. A függőben maradt ítéletekből (tagadó, feltételes, szétválasztó), kiinduló következtetések ugyanazon törvények alatt állnak, de természetükből kifolyólag pozitív és végleges ítéletekhez nem vezetnek.

Ha valamely ítéletet több középfogalommal okolunk meg, bővített következtetést, az u. n. *megokolási sort* (polysyllogizmus) nyerjük.

1. Aláfoglaltság.

$$S \supset M, M — M_1, S — M_1; M_1 — P, S — P.$$

2. Kizárólagosság.

$$S \sim M, M \sim M_1, S \sim M_1, M_1 \sim P, S \sim P.$$

A következtetés tudatossá teszi a gondolatok összefüggését, így folyton új ismeretekre vezet és gondolataink értékesítését lehetővé teszi. A tapasztalást mintegy vezetheti és meg is előzheti, bár mindenkor rászorul a tapasztalás utólagos igazolására, ami tartalmát illeti.

3. A gondolkodás módszeres formái.

A fogalom, ítélet és következtetés minden; tehát a leghétköznapiabb gondolkodásban is érvényesül többé-kevésbé. De hogy a gondolkodás igaz, tehát a lehető legérvényesebb legyen, ahhoz szükséges ezeknek az elemi formáknak megtisztítása, magasabb törvényekkel való ellenőrzése, rendszeressé tétele. Ezek a magasabb logikai törvények érvényesülnek a gondolkodás módszeres formáiban, amelyek: a *meghatározás*, *felosztás*, *bizonyítás*, *módszer* és *rendszer*. Ezek teszik a gondolkodást tudományos értelemben érvényessé.

a.) A meghatározás (definitio)

nem egyéb, mint céltudatos, tervszerű fogalomalkotás, amelyben a *genust* és *speciest* határozottan és végérvényesen megállapítjuk. A meghatározás a már készen levő, de nem teljesen tisztázott fogalmaink tényezőkre való felbontása s ez által a fogalom igazi lényegének megállapítása. (Pl.: a víz folyadék, amely H_2O elemekből áll; a gyémánt ásvány, amelynek keménysége 10, a kör önmagába visszatérő görbe, melynek minden pontja egy adott ponttól (a középponttól) egyforma távolságra esik.) A meghatározás tehát egy *analytikus* ítélet, amely az ismereti tárgy lényeges jegyeit kiemeli. Eljárási módját illetőleg lehet *syntetikus* is, de amögött is mindig ott áll egy nem-tudatos analysis. Van a meghatározásnak egy olyan formája is, melyet *genetikusnak* (eredetű) neveznek, ez a fogalmat a tárgy keletkezési folyamatában határozza meg. (Pl.: Ha 2 rész H és egy rész O az elektromosság hatása alatt folyadékká egyesül, *víz* áll elő.) A meghatározás előkészítő és helyettesítő alakzatai, amelyek a logikai definitio felépül: a *leírás*, *körülírás*, *elhelyezés*, a *genusz feltüntetése*, *megkülönböztetés*, *jellemzés*, *kép*.

A meghatározás *helyes*, ha a kiemelt tényezők és a meghatározandó fogalom teljesen lepik egymást. *Helytelen*, ha több jegy van benne, mint a fogalomban, vagy ha kevesebb; ha a tényezők valamely következménye is felvételik (*pleonasmus*), ha a meghatározandó és a meghatározó ugyanaz, ha fogalmat fogalommal határozunk meg, ha képleges, vagy tagadó meghatározással élünk. A jó meghatározás mindig egyenlet. A helyes meghatározások végeredményében arra szolgálnak, hogy a valóságot tudományos érvényű fogalmakban birtokoljuk.

b) A felosztás (divisio)

a meghatározás teljes keresztülvitele, a fogalom teljes determinációja. A meghatározott fogalmat alsóbb, aláfoglalt alakjaira visszük át. Az a

fogalom, melyből kiindulunk, a *felosztandó*; az a motívum, amely a felosztást indokolja és vezeti, az *osztási alap*; az eredményül kapott fogalmak az *osztási tagok*. A felosztandó a genus, a tagok a speciesek, tehát a felosztás *valamely nem fajaira bontása*. (Pl.: *osztandó* = az ember; *osztási alap* = a szín; *tagok* (speciesek) = fekete, rézbőrű, sárga, fehér. A felosztás képlete: $A, Ax_1, Ax_2, Ax_3, Ax_4, \dots$

A felosztás legfontosabb tényezője az osztási alapul szolgáló *motívum*, amely megszabja a tagok számát és minőségét. A motívum természete szerint a felosztás lehet *mesterséges*, ha az osztási alap külsőleges (Pl. *Aristoteles* az állatvilágot a tartózkodási hely szerint, *Linné* a növényeket porzók száma szerint osztotta fel); de lehet *természetes* is, ha a motívum az osztandó genus alaptényezője. Ehez feltétlenül szükséges a *meghatározás* helyessége. (Pl. természetes felosztás az, ha az ásványokat vegyi alkattuk, az embervilágot faji sajátágaik alapján osztjuk fel.) A teljes felosztás neve: *osztályozás*.

Helyessége attól függ, hogy az osztandó s a tagok fedik-e egymást? Nem helyes a nagyon tág, szűk, vagy egymást kizáró tagokkal való felosztás, vagy ha a felosztás menetében ugrás fordul elő.

c) *A megbizonyítás* (argumentatio)

az ítéletek igaz voltának kimutatása. Alkatrészei: a *bebizonyítandó tétel*, amelyben igazolni kell S és P viszonyának szükségképeniségét. Ennek lehetőségét az adja meg, ha a tétel már ismert és bizonyos tételből vezethető le. Az ilyen tételt nevezzük *érvnek* (argumentum). A *zárótétel* az érv ereje szerint vagy *igaz*, vagy *valószínű*, vagy *kétes*.

Minden bizonyítást *végső érvek* tesznek lehetővé. A végső érv *közvetlenül* bizonyos, tehát nem szorúl igazolásra. Ilyen végső érvül szolgálhatnak: 1. az *érzéklés*, mely valaminek lételetét bizonyítja. 2. a *logikai alapelvek* és pedig az *azonosság* elve ($A=A$), az *ellenmondás* elve ($A \text{ nem} = \text{nem } A$), a *kizárt harmadik* elve ($A \text{ vagy } A, \text{ vagy nem } A$), az *elégséges ok* elve (Minden okozatnak oka van.), 3. az *axiomák és postulatumok* (sarkigazságok és követelmények), melyek bizonyosságukat öntudatunk természetéből nyerik. A bizonyítás lehet *kötelező*, ha okról-okozatra haladunk, ennek formája a *levezetés* (deductió); vagy lehet *valószínű*, ha okozatról-okra haladunk, ennek formája az új és új adatok *bevezetése* (inductio); e kettőt *egyenest* (direkt) bizonyításnak nevezzük. A deduktív bizonyításnál a bizonyítandó tételt általánosabb tételek alá rendelem (levezetem), s kimutatom, hogy a bizonyítandó S-je az érv S-jének aláfoglaltja: $M-P$ (érv) $S-M, S-P$.

Az induktio bizonyításánál lehetséges az *analogikus* eljárás: A-nak van a, b, c, d tulajdonsága, B-nek is megvan az a, b, c

tulajdonsága, s miután három tulajdonságuk egyezik, következtetem, hogy B-nek is megvan a d tulajdonsága. Azonban ez nem szükségképeni, csak valószínű. Az *igazi indukcióban* a bebizonyítandót már érvényes tételekkel addig igazoljuk, amíg csak lehetséges. Pld. azt, hogy a nagy agyvelő a lelki tevékenység legfontosabb szerve, igazolhatjuk állattani, bonctani, fiziológiai, patológiai stb. érvekkel, míg végre öntudatunkat kielégítő meggyőződésre jutunk. Az indukciónál azonban a bizonyítás igaz volta mellett csak az öntudat subiectív megnyugvása tanuskodik, — végérvényes csak akkor lenne, ha az összes lehetséges érveket behoznók, de az lehetetlen. Az induktív bizonyítás mindíg csak valószínű marad, mivel egyetlen ellenkező tény behozatala leronthatja. Mindazáltal az igazság felé *haladó* emberi elme legnagyobb erőfeszítéseit és legdicsőségesebb harcait épen az induktív kutatás terén végezte és végzi.

A megbizonyítás *helyessége* függ: a *sillogismus formájának* helyességétől és az *érvek* igazságától. A bizonyítási hibák tehát vagy *formaiak*, vagy *tartalmiak*. A formai hibák a sillogismus szerkezetében rejlenek. A tartalmi hibák közül leggyakoribbak 1. a *hüsteron-proteron*, ahol a bebizonyítandót az érv érvéül használjuk. (Az erk. törvény érvényes, mert Isten parancsolja.) 2. *Petitio principii*, ahol az érv csak akkor igaz, ha a bebizonyítandó már bizonyos. (Az opium elaltat, mert altató erő van benne.) 3. *Inhomogenitas*, ahol az érvek nem egyneműek a bebizonyítandóval. (Pl. természettudományi érvekkel filozófiai tételeket akarok igazolni.) 4. *Ficta universalitas*, elhamarkodott általánosítás, ahol néhány érv alapján egyetemes érvényű ítéletet akarunk kimondani. (Pl. *minden* hivatalnok megvesztegethető.) Ez a leggyakoribb bizonyítási hibánk.

d) *A módszer* (methodus)

az az öntudatos és célszerű eljárás, amellyel a megszerzett és megbizonyított ismereteket egységes rendszerbe és összefüggésbe állítjuk. Benne foglaltatik az ismeretszerzés törvénye, az ismeretek magyarázó alapelvének megállapítása és a rendszerező szempont. Két fő módszer van. Az egyik a *heuristikus*, (kutató, induktív) a másik a *deduktív* (levezető, magyarázó, genetikus) módszer. Az elsőt főleg azok a tudományok használják, amelyek *keresik* a jelenségek és körülmények törvényeit (term. tud., történelem, lélektan), a másodikat azok, amelyek *már bizonyos* törvényekből, végső érvekből, az öntudat tényezőiből indokolják és magyarázzák tárgyukat (matematika, filozofia).

e) *A rendszer* (systema)

az egy ismeretkörhöz vagy az összes ismeretek köréhez tar-

tozó módszeres ismeretek rendezett egysége. A rendszer alapja a *tudományos álláspont*. Ez logikai érték szempontjából lehet: 1. *szemléleti*, ahol még folyik az ismeretek gyűjtése, nincs kész alapgondolat s a módszer még csak leíró indukció. Itt tehát törvények végérvényesen nincsenek tisztázva. Itt a cél az ismeretszerzés; 2. *összehasonlító*, ahol megbizonyított tények alapján, induktíve csoportosítjuk és rendezzük az anyagot (lélektan, term. rajz, nyelvészet, történelem); 3. *következtető*, ahol deduktíve bizonyítjuk és rendezzük a tételeket, érvényes alapokból. (matematika, fizika, grammatika); 4. *magyarázó*, ahol egy végső elvből folyik a származtató dedukció módszerével az ismeretek rendezése és megfejtése (Filozófia.) Minden tudomány egy egész, amelynek tagjai az ismeretek, összetartó ereje, lelke az alapelv, vezető törvénye a módszer. De egy magasabb szempontból minden tudomány tagja a tudomány egészének. A tudomány a maga egységes egészében magának az ismerésnek törvényeiből vezeti le s azokra vezeti vissza az összes szaktudományokat. A tudománynak tárgya általában az ismeret önmagában, a szaktudományok tárgya az egyes ismeretek, ill. azok csoportjai.

A tudomány

Tárgya: az ismeret, mint olyan	Tárgyai: az egyes ismeretek
Ismeretelmélet (Filozófia).	Szaktudományok.

Minden szaktudomány aszerint helyezkedik el a tudomány organizmusában, amint magával az ismeréssel való viszonyában az öntudatosság kisebb vagy nagyobb foka szerint a végső ismerési elvek, törvények parancsszavára igazodik és formálódik. Így alkot a tudományrendszer egy hatalmas *hálózatot*, melyben az emberi szellem az igazság megragadására tör.

III. A jóság és az erkölcsiség.

1. Az etika a jó tana.

Ha azt a kérdést vetjük fel: *jó-e*, vagy *rossz*, értékes-e, vagy értéktelen az, amit az akarat művel? akkor az akaratot, ill. cselekvést nem lélektani, hanem *erkölcstani*, (etikai) szempont alá helyeztük. Az etika a *jó tana*. Mivel pedig a jóság mindig törekvésben, akarásban, cselekvésben valósul meg, azért az etika a *cselekvés értékét* megállapító, az erkölcsi élet eszményét és szabályait kitűző, *normatív* tudomány, a filozófiának ép olyan ágtudománya, mint az esztétika és logika.

Kérdés, hogy vannak-e olyan kötelező és egyetemes törvények, amelyek kétségtelenül szabályozzák azt, hogy mi a jó és

mi a rossz? Ha a jóság a léleknek olyan java, mint a szépség és az igazság, akkor bizonyos, hogy a jóság is független az egyén önkényétől, emberfeletti, örök, abszolút érték, amelyet nem mi teremtünk, hanem amelyhez alkalmazkodnunk kell. S ha ez igaz, akkor egy ember sem jó természeténél és születésénél fogva, hanem épen arra van rendelve, hogy természeti egyéniségét a jó törvényei alá adva, jóvá legyen, átnemesedjék. Mi nem vagyunk természeti lényüknél fogva *erkölcsi lények*, hanem küzdelem útján azzá lehetünk és kell lennünk. A jóért folytatott küzdelemben bontakozik ki a jóság emberi megvalósulása, az *erkölcsiség*, úgy is, mint egyéni *jellem*, erk. személyiség, úgy is, mint *társadalmi*, közerkölcsiség. Az egyéni életnek is, a kultúrának is a lelkét, éltető erejét épen az erkölcsi törvények, a jóság örök eszménye adja meg. A jóságnak, az erkölcsiségnek törvényeit akarjuk most megismerni.

2. Mi az erkölcsi?

Az első kérdés az, hogy mi az „*erkölcsi*”, azaz mit lehet a jóság szempontjából megítélni? Kétségtelen, hogy a „*jó*”, vagy az „*erkölcsi*” *értéket* jelent, és pedig az akarat és cselekvés, vagy a szorosabb értelemben vett *élet* értékére vonatkozik. Az érték jellege mindig *parancsoló, követelő és kötelező*. Az értéket meg *kell* valósítani. Tehát nem lehet erkölcsinek nevezni mindent, ami van és ahogy van, csakis azt, ahogy *kell* lennie. Az erkölcsinek ennél fogva vannak olyan sajátságai, amelyek természetét, lényegét mutatják. Ezeket akkor látják tisztán, ha az „*erkölcsit*” a „*természettel*” hasonlítjuk össze. Először is azt látjuk, hogy „a természeti” *adva van, kész*, olyan valóság, ami *rajtunk kívül, velünk szemben* is megvan s amelybe mi, mint adott világba, *beleszületünk*. Az „*erkölcsi*” ellenben olyan valóság, olyan világ, amely reánk nézve *nincs készen*, mielőtt mi lettünk volna s *rajtunk kívül* reánk nézve nem érvényes. Belső, lelki világ, amely hozzá van kötve *a mi személyes részvételünkhöz, elhatározásunkhoz, beleegyezésünkhöz*, illetve személyes *képességeinkhez*, amely csak *öntudatos* lényekre nézve létezik s egészen személyes jellegű. A közerkölcsiségnek és a köz-erkölcsi törvényeknek is csak azért és akkor van érvényessége, ha emberi lelkek meggyőződésében gyökereznek. Továbbá, ha az ember viszonyát nézzük e két világhoz, azt látjuk, hogy a „*természeti*” világban az ember *tárgy, szenvedőleges* tényező, *akin* végbemennek a természet folyamatai s érvényesülnek a természet *kényszerű* törvényei, ha akarja, ha nem. Az „*erkölcsi*” világban ellenben az ember *alany, cselekvő* tényező, *aki* maga valósítja meg és hajtja végre az erkölcsi törvényeket s e törvények személyes, öntudatos hozzájárulással érvényesülnek, nem kényszerrel. A jót *akarnom* kell, különben nem

érvényesülhet. Nem azt jelenti ez, mintha az erk. törvények kevésbé volnának kötelezők, mint a természetiek, hanem azt, hogy az utóbbiak külső kényszer útján, az előbbiek belső, személyes meggyőződés által hatnak és munkálnak a világban. Végre azt mondhatjuk, hogy a „természeti” világ mindenkor *céljánál van*, mert nincs más célja, csak a *létezés*; ellenben az erkölcsi világ *halad, fejlődik*, mindig *megvalósítandó* célra tör, *eszménye* van, amely felé alakul és teljeseedik. Célja nem a lét önmagában, hanem a *jó, tökéletes* élet.

3. Az erkölcsi világ.

Ha az erkölcsi értékitételekben nyilvánul meg, akkor látnunk kell, hogy erkölcsi szempontból a cselekvések hányféle ítélet alá eshetnek. Az összes emberi cselekvések (törekvések, akarások) három csoportra oszlanak az erkölcsi ítélkezés előtt: 1. *erkölcsileg értékes*, 2. *erkölcsileg értéktelen*, 3. *erkölcsileg értékközömbös*, vagyis *értéktelen* cselekvésekre. Mivel a cselekvések arra a lélekre vallanak, amelyből fakadtak, ez a három ítélet áll magukra az egyénekre is. Az erkölcsileg értékes cselekvések azok, amelyekben az akarat a felismert jó mellett foglal állást és magát annak szolgálatába állítja. Erkölcsileg értéktelen cselekvések azok, amelyekben az akarat tudatosan szembeszáll a felismert jóval és annak ellenére, akadályozására vagy megsemmisítésére tör. Az előbbi cselekvésekben megnyilvánuló akaratminőség az *erény*, az utóbbiakban működő a *bűn*. Az erkölcsileg közömbös, vagy értéktelen cselekedetek az ösztönös, öntudatlan, kényszeralatti, természeti okokból folyó cselekvések, amelyekben az akaratnak nincs tudatos állásfoglalása sem a jó, sem a rossz irányában, amelyek nem is jönnek erkölcsi szempontból ítélet alá. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen cselekvések is (pld. a táplálkozás, testmozgás) azonnal az erkölcsi világba lépnek be, mihelyt egy tudatosan kitűzött jó, vagy rossz cél szolgálatába állítatnak. (Ha pld. a táplálkozás a dözsölésbe megy át.) Ha a fentebbieket megfigyeljük, megállapíthatjuk, hogy a cselekvések vagy *erkölcsiek*, vagy *közömbösök* (erkölcsitelenek). *Az erkölcsinek körébe tartóznak az értékes és értéktelen (jó és rossz, erény és bűn) cselekvések, a közömbösnek körébe a pusztán természetiek.* Mikor tehát a köznapi beszédmód a bűnt (az értéktelenséget) *erkölcsitelennek* (nem erkölcsinek) nevezi, téved, mert a bűn igen is *erkölcsi*, még pedig erkölcsileg értéktelen, amely kétségtelenül az erkölcsi világba tartozik s erk. ítélet alatt van.

Kimondhatjuk tehát, hogy az *erkölcsi* valóság, szemben a *természeti* (nem erkölcsi) valósággal *az öntudatos cselekvések világa*, amely magába foglalja az erkölcsileg értékes és az erk. értéktelen cselekvéseket, a jót és a rosszat, az erényt és a bűnt.

4. Jó és rossz. Felelősség. Színező tényezők.

Mi hát a *jó* és mi a *rossz*, mi az *erény* és mi a *bűn*? Oly kérdések, amelyekre időnként sokféle feleletet adtak már. Különösen egy pontban van nagy nehézség: abban, hogy a jót és rosszat a saját *öntudatunk* ítéli meg, illetve az választ közöttük s így az erkölcsiség mindig *öntudatos állásfoglalást* s ezzel együtt *felelősséget* jelent. Itt a következő kérdések merülnek fel: 1. Ha az erkölcsiség öntudatos és felelősségteljes állásfoglaláson nyugszik, ez azt jelenti-e, hogy *magunk* állítjuk fel a jó és a rossz mértékét, vagy azt, hogy a jó és rossz tőlünk *független*, örök erkölcsi valóságok, amelyeknek a mértéke alá magunk, *önkénnyt* állunk s ezen hozzáállásban van a felelősségünk? 2. Ha magunk állítjuk fel a mértéket, semmi sincs, ami ebben befolyásolna minket; ha pedig nem mi állítjuk fel, rajtunk van-e a felelősség? Egy szóval: milyen feltételekhez köttetett s meddig terjed az erkölcsi felelősség mértéke?

Kétségtelen, hogy az erkölcsiség nem ami önkényünkötől függ, hanem a jónak és rossznak örök, emberfeletti mértéke van. A jó és rossz két, tőlünk független életirány, életminőség, amelynek örök törvényei érvényesülnek azokon, akik akaratukkal egyikhez, vagy másikhöz hozzájárulnak. Az is kétségtelen, hogy *kell* döntenünk a kettő között, mivel másképen az emberi élet lehetetlenné válna. De bizonyos az is, hogy nem kényszer alatt döntünk, mivel lelkiségünk, szellemi természetünk folytán képesek vagyunk mérlegelni köztük és felelősségünk abban van, hogy a jó nem idegen tőlünk, hanem saját lelkünk benső törvénye amelyet követni kötelezve vagyunk, de kényszerítve nem. Az erkölcsiség természete az, hogy ránknézve úgy van, úgy létezik, mint természetünk *önkéntes* odaadása által *megvalósítható*, viszont saját akaratunkból következő ellenállással magunkra nézve megakadályozható. Ha az erkölcsiség természetéből hiányozna ez a személyes, lelki és öntudatos vonás, akkor az erkölcsi törvény egybeesne a természeti törvénnyel, azaz szintén kényszerrel valószínű meg; ámde ezzel meg is szűnne erkölcsi lenni.

Mindazáltal az erkölcsi törvény érvényessége éppoly egyetemes, mint a természeti törvényé, mihelyt valaki magára nézve döntött az elfogadása vagy elutasítása felett. Sőt az is kétségtelen, hogy az erkölcsi törvény is hova-tovább a maga természetének megfelelő, azaz lelki, benső *kényszerre* válik, úgy, hogy a jó irányában munkáló akaratnak egy ponton túl *lehetetlen* (erk. lehetlenség) rosszat követni el és a rossz irányában megrögződött akarat képtelenné válik a jóra.

Minden időben voltak azonban olyanok, akik az erk. felelősséggel szemben hangoztatták, hogy az egyén, vagy a társadalom ú. n. „erkölcsisége” természeti adottságok következménye s hogy

azokért felelősségre az ember nem vonható. Azt hangoztatták, hogy az egyén jellemét természeti *egyénsége, neme, vérmérséklete, képességei* alkotják és határozzák meg, a társadalmi erkölcsiséget pedig a fajnak, államnak, közösségnek *önfentartási érdeke* szabja meg és szentesíti. Ezen az alapon némelyek a bűnt *betegségnek*, az egyes közösségek erőszakos érvényesülését pedig *természetes ösztönnek* jelentették ki. Az ilyen okoskodások az emberi életet lealacsonyítják, megmérgezik és elpusztítják. Mert az is az erk. törvény érvényességéhez tartozik és abszolutságát bizonyítja, hogy aki nem engedelmeskedik neki önkényt, mint a saját élete törvényének, legyen az egyén, vagy közösség, viselnie kell engedetlensége következményeit, az élet szabad törvénye a halál kényszerévé lesz rajta.

El kell ismernünk azt, hogy az ember *természeti, testi* lény is s a társadalmaknak vannak *természeti létfeltételei* is, mivel e világban kell élniök. De e természeti feltételeket sohasem szabad az erkölcsiség *döntő* tényezőinek tartani, hanem csupán oly *színező* tényezőknek, amelyek közt a lelki élet eszménye kibontakozik.

Az egyénre nézve ilyen színező tényező az, hogy természeti *egyénsége* miféle vonásokból áll, hogy *férfinak*, vagy *nőnek* született, hogy milyen a *vérmérséklete*, hogy miféle testi és lelki *képességekkel* van felruházva? A társadalmakra nézve pedig az adott körülmények (*faji, gazdasági, földrajzi* stb. helyzet) színezik az erkölcsi életet. De éppen ezek között, ezek által és ezek dacára kell engedelmeskednünk az erk. törvénynek.

Minden ilyen színező tényező egyben *akadály*, amit le kell győznünk és *segítség*, amelyet fel kell használnunk az erkölcsi jellem kialakítására. Éppen abban látszik meg a lélek *szabadsága és felelősségérzete*, hogy miképen uralkodik: győzi le és használja fel erkölcsi életeszmenye érdekében természeti adottságait. Az egyéniséget, a nemiséget, a temperamentumot, a képességeket, a fajiságot, a körülményeket mindig úgy kell tekintenünk, mint amelyekben egy *lehetőség* van adva az erkölcsi törvény sajátos, mások által meg nem valósítható érvényesítésére, viszont egy *kisértés* is van bennök az erk. törvény megtaposására. A lélek szabad és felelős a lehetőség megragadásában és a kisértés legyőzésében. Ő van hivatva uralkodni e tényezőkön s nem azok rajta. Pl. egy *nőnek* a maga nőiségében adva van a lehetőség az odaadó szeretet dicső jellemvonásainak kialakítására, viszont adva van a kisértés is a féktelen öneltekozlásra. A *lobbanékony természetnek* lehetősége van a jó gyors felismerésére és lelkes megragadására, viszont kisértése van az állhatatlanságra és felületességre. Egy *államnak*, amelynek hatalma alá vettetett egy más nemzet, lehetősége van a méltányosság által való emelkedésre és kisértése az elnyomás által való elgyengülésre. Nem igaz az, hogy a termé-

szeti ösztön uralkodik felettünk, — az lehetőséget ad a magunk felett való győzelemre és a jóság megvalósítására. Így épen a természetinek vonatkozásai az erkölcsihez tesznek bizonyosságot az utóbbi önállósága, egyetemessége és az ember erk. felelőssége mellett.

5. *Lelkiismeret. Erkölcsi fejlődés. Szabadság. Valláserkölcsiség.*

Az erkölcsi életnek van egy olyan alapténye, amely az erkölcsi törvény örök érvényét bizonyítja. Ez az, hogy minden korban, minden népnél, minden egyénben megvan a jónak és a rossznak tudata, minden ember, mindig tudta és tudja azt, hogy mi jó és mi rossz. Az emberi lélek természeténél fogva megérzi, felismeri, helyesli a jót és visszaborzad a rossztól, elítéli a bűnt. A léleknek azt a sajátságát, amellyel spontán ítélkezik a jó és a rossz felett: *lelkiismeretnek* nevezzük, amelyről azt mondja a kegyes gondolkozás, hogy „*az Isten szava mibennünk*“. Ez a bíró lelkünkben helyesli a jót és elítéli a rosszat. Maga a mi öntudatunk van úgy alkotva, hogy az emberi szándékok, törekvések, cselekvések szemléletében, úgy önmagunkra mint másokra nézve, helyeselje a lelkiiség természetének megfelelőket és elítélje az azzal ellenkezőket. Azok, akik az erkölcsi törvény emberfelettségét elvetik, szeretnek hivatkozni arra, hogy a lelkiismeret is csak a *nevelés, a hagyomány és a megszokás* gyümölcse, amit bizonyít szerintük az, hogy koronként és népenként a lelkiismeret más-más cselekvéseket tart jónak és rossznak, sőt sokszor ellentétesen is nyilatkozik. (Pl. némely nép lelkiismerete elbirja az emberevést.) A tény az, hogy a lelkiismeret mindig nyilatkozik és ott és úgy, ahol s ahogy nyilatkozik, mindig *föltétlen*, abszolút. Az is bizonyos, hogy a lelkiismeret az erkölcsi jó és rossz alapjait, lényegét tekintve mindig egyformán nyilatkozik; a különbség abban van, hogy az erkölcsi törvény érvényességének *a köre* az emberi lélek fejlődésével lépést tartva, tágul. (Eleinte az erk. törvény csak a család, majd a törzs, nemzet határáig terjed.) Továbbá a lelkiismeret, azaz az erkölcsi érzék épúgy *fejlődik*, finomodik, mint minden más képességünk s ezért különböző finomúltságához képest más-más *tartalmú* értékelést végez. De a fejlődés bármely stádiumában az illető lélek *kötelező* módon érzi a jót és rosszat, a helyeslést és elítélést. Az emberi lélek *hosszán*, hozzáfejlődik az erk. törvényhez, amely felette áll és életét parancsolóan irányítja. Van tehát *erkölcsi fejlődés* és épen ez teszi életteljessé, emberivé az erk. törvény kibontakozó küzdelmét és uralomrajutását e világban.

Az erkölcsi fejlődésnek, nagyjában, *három fokát*, lépését lehet megkülönböztetni, aszerint, hogy a fejlődő erkölcsi értékelés *mit* tart erk. értékesnek, jónak?

Az első állásponton jó az, ami nekem *élvezetet* okoz, tekintet nélkül másokra. (Hedonismus.) A második állásponton jó az, ami *az élet fenntartását* szolgálja, másokkal való kapcsolatomban, tehát ami *hasznos*, tekintet nélkül arra, hogy élvezetes-e vagy nem? (Utilismus.) A harmadik állásponton jó az, ami tekintet nélkül élvre és haszonra, tehát *önmagában értékes*, mert a lélek maga valósul meg benne. (Idealismus.)

A két előbbi álláspontnál erkölcsi öntudatunkat *külső* dolgok⁴ mértékek befolyásolják, más adja neki a törvényt (idegen törvényü = heteronóm); az ilyen erkölcsiség *befolyásolt*; az *idealismusnál* csak *maga az öntudat* határozza meg és befolyásolja az akaratot, *önelhatározás* folytán, *saját maga ad törvényt* az akaratnak a maga természetéből, lényegéből (saját törvényü = autonóm), az ilyen erkölcsiség *szabad*.

Mivel láttuk is, hogy az erkölcsiség természetéhez az öntudatosság és felelősség tartozik, azért sem az élvezet, sem a haszon befolyása alatt álló lélek erkölcsiségét nem tarthatjuk tisztának, — a mi törekvésünk az *erkölcsi szabadság*, az az állapot, ahol csakis a lelkünk, öntudatunk természetének engedelmeskedünk, ahol a jót, amelyet lelkiismeretünk felismer, nem élvezetért vagy haszonért, hanem *önmagáért* követjük. Ebből következik, hogy az erkölcsi autonómia *nem önkény*, hanem *önfegyelem*, *önuralom*, *önkormányzat*. A lélek előtt ezen a fokon *nagyobb hatalom áll, mint önmaga* mert magát egy *egyetemes szellem* részének ismeri fel, akinek, mint saját tökéletessége eszményének, engedelmeskedik. Ezt a legmagasabb erkölcsi tökéletességet, eszményt, mint életünk parancsoló urát, akinek engedelmeskedve, *saját lényünk* igazi mivoltának engedelmeskedünk, mint a *világtól szabad* erkölcsi személyiségek, szemléli és imádja a keresztyénység Jézus Krisztusban, mint istenemberben. Az igazi autonóm erkölcsiség azért mindig valläserkölcsiség.

6. A bűntől a szabadulásig.

Ha öntudatom *meggyőződött* arról és *parancsolóan felismerte azt*, hogy mi a jó, de mégis *külső befolyásnak* (élv, haszon) engedelmeskedik, *lelkiismeretem tiltakozik* ez ellen s ekkor az én cselekvésem és életem saját magam előtt *bűnösnek* jelentkezik, azaz *erkölcsileg értéktelennek, rossznak*. Az erkölcsi bűn tehát ott jelenik meg, *ahol öntudatunk törvénye magasabb, mint a gyakorlat, amely szerint élünk*. Öntudatommal helyeslem a jót, de akaratom szolgálja a rossznak. Erkölcsi életünk folytonos küzdelem a bűn ellen; az egyetemes emberi tapasztalás pedig az, hogy egyetlen ember sem mentes a bűntől. Ennek az oka az, hogy amikor *erkölcsi öntudatom* egy magasabb álláspontra jutott, akkor a régebbi, alacsonyabb álláspont, *amelyhez az ösztöneink ragaszkodnak*, minth *kísértés*, érvényesül az öntudattal szemben,

ami azt jelenti, hogy az ösztönök folytonosan vissza akarják húzni magukhoz az öntudatot, amely feléjük kerekedett. Így, mint *kísértő*, lép fel a haszon álláspontján az élvezet vágya, az érzékiség és testiség; az idealizmus álláspontján pedig az élvezet és a haszon vágya együtt, vagy külön az utóbbi. Erkölc-siségünk épen azon fordul meg, hogy a magassabb álláspontra jutott öntudat ellene tud-e állani az alacsonyabb álláspont kísértésének. Ez a harc minden lélek életében nagyon heves; az ember mintegy kettéoszlik benne, a lélek egyrészt alacsonyabb ösztöneihez, másrészt magasabb eszményéhez tapad és így viaskodik a test, vagy az önző értelem ellen a lélek önmagában jó természete. Nagy kérdés az, hogy az öntudat ellenálló ereje mire képes? Komoly tapasztalások bizonyítják, hogy az öntudat győzedelmeskedhetik a bűnös kísértés felett, ha nem engedi annak homályos, vágyakozásban fellépő támadását elhatalmasodni magán, *képpé* lenni, amely mintegy megbűvöli és rabúl ejti az öntudatot. *Augústinus* a bűnbeesés útját e négy mozzanatban állapítja meg: kívánság, kép, bűvölet, bukás. Mikor a bűn még csak kívánság, idejében elnyomható; már küzdelembe kerül kiüzni az öntudatból, ha képpé lett, ha pedig engedjük, hogy ez a kép megbűvölje az öntudatot, a bukás elkerülhetetlen. Ha a kísértés képe meg-rögződött lelkünkben, mert könnyelműen foglalkoztunk vele és nem üztük el: nincs ember, aki a maga erejéből megállhatna a bűnnel szemben.

Az erkölcsi bukás *következménye* külső és belső bűnhődés. Belső bűnhődés a lélek önvádja, nyugtalansága, önmegvetése, kétségbeesése; külső bűnhődés az egészség, vagyon, az élet elvesztése. De legnagyobb bűnhődés maga a *bukás*, az öntudat lesüllyedése a porba, ahonnan már kiemelkedett. A bűnből, a bukás után, mindig nagyon nehéz a menekülés; ha pedig a bukás *folytonos*, akkor az ellenálló erő s a jó iránti érzék lassanként kihal, a lélek közönyös lesz jó és rossz iránt, majd gyönyörködni kezd a rosszban s végre elmerül, lelkileg és testileg a pusztulásba zuhan.

Mivel nincs egy ember sem, aki erkölcsi küzdelmében időileg el ne bukott volna és a bűnhődést ne kellene elszenvednie, ránk nézve a léghfontosabb kérdés az, hogy lehet-e és miképen lehet a *büntől megszabadulni?* *Elvileg* az erkölccstan azt tanítja, hogy *lehet*, és pedig egy módon: ha az öntudat olyan *parancsoló, uralkodó* erkölcsi eszmény szolgálatába áll, amelynek elég hatalma van arra, hogy a kísértés képét a tudatból kiszorítsa, s az akaratot döntőleg és állandóan befolyásolja. Némelyek egy ilyen uralkodó eszményt látnak az *észben*, ha az ésszerű gondolkodás, az u. n. *elvek* uralkodnak az öntudatunkon. De a tapasztalás azt mutatja, hogy a kísértő által felbujtott indulatok hatalmasabbak

az észnél és magukkal sodorják a legtöbb esetben. Tanok, elvek, elméletek, aranyszabályok, ismeretek, törvények, belátások, — mindezek elégtelenek arra, hogy a bűnt megtörjék. Mások arra mutatnak reá, hogy az elégséges erkölcsi eszményt olyan *embe-
rekkel* való összeköttetésből meritjük, akik az illető bűnt *saját
magukban* legyőzték. Ilyenek az emberiség nagy erkölcsi hősei, *példányképei*, s ilyenek a *nevelő* személyiségek. Igaz, hogy az eleven példa nagy hatással van a lélekre s egyes esetekben segít is rajta, de magában véve nem elég; arra az erőforrásra van szükség, amelyből a *győztesek* is meritettek, mert ők se önmaguk erejéből győzték meg a bűnt. Önmaga erejéből „jó ember” *nincs*. Sőt minél jobb, nemesebb ember életét vizsgáljuk, annál inkább látjuk, hogy magával elégedetlenül s magát megalázva és megtagadva, *utánozott* és *követett* egy magafelett álló, élő, személyes, s mégis emberfeletti eszményt, akinek egyedül van *hatalma*, hogy ellenállhatatlan fenségével valóban rabul is ejtse az öntudatunkat és akartunkat, s akinek hatalmát meg is tapasztalja mindenki, aki *engedelmesen* adja át magát az ő akaratának. A kereszténység azt hirdeti és arról tesz bizonyosságot, hogy ez az erkölcsi hatalom: *Isten — a Krisztusban*. Ezért az erkölcsiség megoldása, a jó gyökere természetyszerűleg *a vallásba* utalódik át. A vallás-erkölcsiségben találja meg az ember igazán — önmagát s lesz erkölcsileg *szabaddá*, mert a maga örök lényegével egyesül s csakis annak engedelmeskedik.

7. A társadalom erkölcsisége.

Ami az egyénre áll, erkölcsi szempontból föltétlenül az áll a közösségre, *a társadalomra* nézve is. *Család, állam, egyház* erk. szempontból az erkölcsi egyéniségek különféle viszonyulásai. Két erkölcsi egyéniségnek *a nemi különbségen* alapuló erkölcsi életviszonya alkotja a házasság alapját s ezen épül fel a család, amely újra egy erkölcsi egységet, összetett, de mégis egységes erk. személyiséget alkot, amelynek ugyanaz az erk. törvénye van, mint az egyesnek. Így *az egy fajhoz, vagy egy történelmi közösséghez* tartozó egyének *államot* alkotnak, amely erk. szempontból ugyanazon törvény alatt álló személyiség, mint az egyes, — éppúgy a hitközösség alapján létrejövő *egyházak* is. Nem igaz tehát, hogy a társadalmi erkölcsiség más lenne, mint az egyéni. Lehet, hogy a társadalom is hedonistikus, vagy utilitikus alapon rendezkedik be, a világ élvezetére, vagy a hatalomra törekszik, akár mint család, akár mint társ. osztály, vagy nemzet és állam, — de ha ezek a törekvések az egyénre nézve csakis átmenetiek és legyőzendők lehetnek, éppúgy a társadalomra nézve is azoknak kell lenniök, mert a társadalom valójában egyének társasága, szövetsége s azok erkölcsi mivoltától függ értéke és jövője. Mi azért külön tár-

sadalmi erkölcsiségről nem is beszélünk; a társadalmi kérdések helyes megoldását az egyéni lelkek megnemesült, erkölcsi jellemmé szilárdult, személyes hatások által lelkiileg érvényesülő életétől várjuk. Minden más kísérlet csak kísérlet, — vagy öncsalás. S a mint az egyén erkölcsi élete túl utal önmagán, úgy a társadalmak *erkölcsi kultúrája* is csak maga felett álló, örök ideálban gyökeresíthető. Ez éppen a mi korunknak nagy leckéje, amely a pusztán emberi természet csődjét a társadalmat felborító áramlatok ideiglenes, de éppen önmagában való tehetetlensége folytán magát felémészítő uralomrautasításában keserűen megtapasztalta. A társadalomnak sincs más útja, ha nem akar maga *alá* süllyedni, mint a maga *felé* való emelkedés. Ez átvezet minket a lélek legmagasabb javának, a szentségnek és a vallásnak területére.

IV. A szentség és a vallás.

1. Mi a szentség és mi a vallás?

A szépség, igazság és jóság azok a legmagasabb szellemi javak, amelyek a művészetet, tudományt, erkölcsiséget teremtvé, az emberi kultúrát létrehozzák és vezérik. Ezek az értékek az emberi lélekben az önmaga nemes becsülését, a mások tiszteletét váltják ki, mindazokét, akikben és a kik által megjelennek e világ számára. De az emberi lélek érzi, hogy az *egyén* nem lehet ezen értékek termelője és forrása; az egyéni lélek sokkal inkább csak eszköze, közege, hordozója ezeknek, mindezek nagyobbak az egyénnél. Azért a lélek fáradhatatlanul tör az értékek *forrása, egysége* felé. Úgy vagyunk alkotva, hogy lelkünk javain át *a legértékesebb valóságot* keressük, aki több a világnál és az összes embereknél, a nagy Lelket, a Szellemet magát, akinek egységéből bomlik ki s ágazik el az egy ugyanazon érték széppé, igazzá, jóvá. E három érték *legmagasabb egységét legtökéletesebb fokát, ember- és világfeletti forrását és teljességét* egy új értékjelzővel nevezzük *szentségesnek*. A szentséges *tartalmilag* a szép, igaz és jó együtt; de *fokozatát* tekintve több mindeniknél külön és együttevé, mert a háromnak egysége *az elképzelhető legmagasabb teljesség és értékesség* fokán. Mivel a szépség, igazság, jóság, ami életünkben csakis *az öntudatos* lélekben és általa nyilvánulhat, az öntudatos lélek tulajdonságait, javait alkotja; azért a szentséges is csak öntudatos léleknek lehet tulajdonsága, lényege; a szentséges *a tökéletes Lélek* maga, *a Szellem*, kinek minden egyéniség teremtménye, tükre, eszköze, visszfénye. A tökéletes Szellemmel való *életviszonyunkban* sajátítjuk el a lélek értékeit s ezt az életviszonyt, amelyben mi az ő képére alakulunk át, ő ami életünkbe lép és abban a maga lényegét megvalósítja: *vallásnak* nevezzük. A vallás tehát az emberi lélek viszonya a *Szentséges*szellemmel.

Ebben a viszonyban a lélek a szépségnek, igazságnak, jóságnak egy új vonatkozását, új értelmét, új jelentőségét ragadja meg; a földi, véges, emberi szépséget, igazságot és jóságot az Örökkévaló Lélek szentségéből érti meg, szemléli, teszi élete törvényévé, valósítja meg. Itt bontakozik ki az emberi lélek legfőbb java: *a szentség; az isteni jelleg*, amelyet a Biblia *istenképűségnek és istenfiűságnak* nevez.

A lélektanban megállapítottuk, hogy mi az emberi lelket önmagában nem ismerjük, hanem csak nyilvánulásaiból, mindenütt összefüggésben a testtel és a világgal. A legfőbb Lelket, a Szentséget, az Istent sem tudjuk önmagában, közvetlenül tapasztalni és ismerni; számunkra az ő megnyilatkozási közege az *emberi lélek*, amint a testben és világban él és munkál. A salakos, tisztátalan és tökéletlen emberi szépség, igazság és jóság *mögött*, mintegy annak a *gyökerében* sejtjük meg s néha világosabban mintegy meg is látjuk, megragadjuk a Szentséges valóságát.

Legtöbbször a szép, igaz jó csak *emberi* vonások a szemünkben; életünk ünnepélyes pillanatai azok, amikor emberi életen át oly tisztán és hatalmasan lángol szemünkbe a szépség, igazság és jóság, hogy *istenti* mivoltát érezzük meg és a *Szentség* jelenléte remegteti meg lelkünket; ilyenkor érezzük hatalmas, emberfeletti valóságát.

2. A Szentséges valósága.

Valahányszor ezt érezzük, kétféle *hatása* van a lelkünkre, amely mindig az ő *valóságát* bizonyítja. Az egyik *magunkra* vonatkozik s ez az, hogy a szentséggel szemben mélységes *elégedetlenség*, a *méltatlanság* és a *tisztátalanság* (bűnösség) érzése tölt el saját magunkkal szemben. Érezzük, hogy *fenségesen* és *félelmetesen idegen* a Szentséges velünk szemben, akik hozzánk képest semmik és rosszak vagyunk.

A másik hatása a Szentségesnek *reá magára* vonatkozik s ez az, hogy *bűvös vonzóerejű*, mindennél *kíváncosabb*, szebb, jobb, igazabb valóságnak mutatkozik, aki a *mi lelkünk* legmélyebb vágyakozásainak felel meg. Idegensége, félelmes fensége dacára *rokonunknak* mutatkozik. S ebben a kettős, megrázó hatásában olyan hangulatot fakaszt a lélekben, amelyet *pusztán emberi vonások soha*: ezt a hangulatot *áhitatnak* nevezzük; a léleknek egy olyan felemelkedése ez maga felé, amelyben egyszerre megalázza magát és ugyanakkor végtelenül fölmagasztosul. Ilyen hatást és ilyen érzelmeket csakis a Szentséges tud kelteni; ezért van, hogy az a tisztelet és elismerés, amelyet az *emberi* nemesség iránt érzünk, a Szentséggel szemben egy sokkal magasabb, egyedül csak vele szemben érvényesülő értékelő magatartássá lesz, amelyet *imádatnak* nevezünk. Ez az elismerés legmagasabb foka, amellyel az

emberi lélek a tökéletesség előtt meghajlik s amely a félelemnek és az odaadó szeretetnek csodálatos keveréke.

3. *A vallás, mint a szentség élete.*

A Szentséges megtapasztalása és imádata a *vallás* igazi lényege. Hogy vallás lehessen, ahhoz két tényező szükséges: a Szentséges Isten és a szentségre hivatott, bár. bűnös ember. Isten magában nem alkothat vallást, mert az *két lélek* viszonya; de ha csak ember létezne, akkor sem lehetne vallás, mert hiába csinálna az ember magának istenképeket, ha a Szentséges valóságos életét, jelenlétét, hatását, akaratát nem tapasztalná; akkor ur n. vallása keserves öncsalás lenne, amelyből ki kellene ábrándúlnia. De Istent csak akkor tapasztalhatjuk, ha *ő megnyilatkozik* nekünk, ha *kijelenti* magát az embernek.

És e kijelentés csak akkor lesz a mienk, ha mi azt *hívó lélekkel* fogadjuk és engedelmesen tesszük az életünk törvényévé. Ezért a vallás két főtenyezője, mozzanata: a *kijelentés és a hit*. A hit az az *érzék*, amellyel az istenit meglátjuk, felfogjuk, felismerjük. Ez maga is Isten ajándéka, amely ott szunnyad lelkünkben, hogy Isten kijelentésére fölébredjen. Ezt az érzéket mi magunk is fejleszthetjük magunkban az Isten akaratának való engedelmesség által. Isten akarata a Szentírásban, az Igében áll előttünk, az Ige pedig testté, azaz emberivé, láthatóvá és az emberi lelket magának lebilincselő, rabúl ejtő valósággá lett a *Jézus Krisztusban*, az ő szent személyiségében, jellemében, önfeláldozó életében, halálában, győzedelmes, örök szeretetében. A benne való hitből, az iránta való engedelmes szeretetből hajt ki a keresztyén jellem élete, a *keresztyén valláserkölciség*, amely a lélek *háládatos* szolgálata az iránt, akinek minden igazi javát köszönheti.

Az a lélek, amelyik a Szentségesnek ebbe az emberivé lett életébe kapcsolódik, megismeri a maga valódi, tökéletlen és bűnös ábrázatát; mélységes bűnbánat fogja el, amely arra indítja, hogy addigi mivoltát megtagadva, *új életet* kezdjen, amelyben nem a maga akarata, hanem egyedül a Krisztusé érvényesül. Ez a Krisztusban való új élet nevezetik *megszentelődésnek*, azaz egy olyan folyamatnak, amelyben a *szentség* a bűnnel vívott harcban, a Krisztus ereje által fokozatosan a mi lelkünk tulajdonává lesz, amelyben *megszentelődik* az emberi lélek, azaz eredeti isteni bélyege felragyog rajta és uralkodóvá lesz benne. Ebben a harcban a ker. embert a *gyülekezet* és az *egyház* segítik a hit és a szeretet közösségének erejével. A ker. élet folyamatában maga a *világ* is megszentelődik, mert a ker. lélek a világban is Isten életének munkamezejét ismeri fel és úgy él vele. Végre kibontakozik a ker. élet folyamán az a meggyőződés, hogy a szent élet e földön be nem fejezhető és önmagában véve is olyan természetű, amely

szabad a tértől és az időtől, azaz *örökkévaló*. A lélek halhatatlanságának bizonyossága a vallás koronája, a kegyes lélek jutalma e földön.

A vallás minden vonatkozásában a Szentséggel való életviszony. Ezt az életviszonyt azonban csak egyetlen légkör teszi lehetségessé, amelyben a vallás lélekzik, él, amelyet a vallásos lélek lélekzetvételének is neveznek: *az imádság, az imádkozó élet*. Az imádság a legnagyobb hatalom a világon. Benne és általa válik lehetővé az igazi *önismeret*; ez vezet el a *Szentséges Isten* lényének és akaratának valóságos megismeréséhez; egyedül az imádság teheti a *szeretetünket* önzetlenné, tévékennyé és áldásossá; egyedül az imádság ad erőt a *bűn legyőzésére*; az imádságban fejlődik ki *jellemünk* istenioldala; az imádságban van egyedüli *vigasztaló és bátorító* erő. Az imádság légkörében lesz a *szentség* a lélek minden javait átható és megdicsőítő hatalommá. Mindezt és még sok más egyebet is azért képes az imádság hatalma véghezvinni, mert az imádság életünket Istennel köti össze és azzal a Szövetségesünkkel kapcsol egybe, akiben mindent birunk, amire a *léleknek* igazán szüksége van vagy lehet.

Befejezés.

A vallásos világszemlélet.

Végig tekintettünk a lélek életének kibontakozásán és a lélek javainak, értékeinek sorozatán. Azt látjuk, hogy a lélek tevékenységeinek és értékeinek fokozatos kialakulása nem valami céltalan folyamat, hanem azt egy folytonosan emelkedő és mind egységesebbé váló, célszerű törekvés hatja át. A lélek a maga tevékenységeivel küzködik, viaskodik e világban, hogy annak urává legyen. Megismeri a természetet, a kívülre levő világot, azokat a viszonylatokat, amelyek között élnie kell s ez a megismerés mindinkább a saját belső törvényeinek öntudatos ismeretére vezet. Legelőször, ösztöneitől, indulataitól kormányoztatva, a világot, a természetet és az embereket, az életében föllépő eseményeket csak a pillanatnyi öröm és fájdalom, az érzéki élvezet és az érzéki szenvedés szempontjából képes mérlegelni; majd értelmi erejének megizmosodása folytán az önfentartást segítő, hasznos viszonylatok törvényeit fedezi fel s ebből a szempontból rendezkedik be a világban; — de ebből a rideg, önző és számító állapottól is kibontakozik a fejlődés rendjén a lélek, hogy a szépet, igazat, jót, önmagában felfedezve, az eszményi emberi élet megvalósítására törjön, felismerve a világban azt a munkateret és alkalmat, amelyen és amely által a nemes emberi élet, a kultúra van hivatva felépülni. Amily mértékben többet és többet ismer

meg az ember a világból és önmagából, minél helyesebb feleletet talál arra a kérdésre, hogy mi a világ és mi az ember, olyan mértékben lesz urává a világnak, szabad, öntudatos személyiséggé, aki az adott viszonyokat képes a maga céljai szerint átformálni és ujjaalakítani. De láttuk, hogy a lélek összes tevékenységei és mindazok az értékek, amelyeket a lélek e tevékenységek által a világban megvalósíthat, *önmagukban véve* hiányosak és elégtelenek, a lelket ki nem elégítik s magukon túl utálnak, az élet és az értékek örökkévaló egysége és forrása felé. A tudomány, a művészet, az erkölcsiség föltárják e világ törvényeit, fölékesítik azt a szépség vonásaival s áthatják az emberi jószág melegével; de a tudomány igazsága mindig csonka, a művészet szépsége mindig árnyékos s az erkölcsi jellem mindig tökéletlen ezen a földön. A tudomány, amely a természet- és embervilág törvényeit feltárja, újra és újra eszközzévé alacsonyodik az emberi önzésnek, vívmányait folytonosan az a veszedelem fenyegeti, hogy rosszra használják fel; a művészet mindegyre beletéved az érzékiség kultuszába s az erkölcsiség hatalmi érdekek és megalkuvás takarójává lesz. Mindez azért van így, mert az emberi lélek önmagában, a pusztán emberi sem a világnak, sem önmagának kormányzására és boldogítására nem képes, nem elégséges. Kell, hogy az emberi lélek *legyőzze önmagát, felülemelkedjék* önmagán s önmagát az örökkévaló Szellem, a tökéletes Lélek, Isten eszközének, teremtményének és szolgájának, a világot pedig Isten munkaterének, élete megvalósulási eszközének ismerje fel. Ebből a felismerésből fakad *a vallásos világszemlélet*. Hogy mennyire szükségszerű és kötelező az emberi lélekre nézve ez a maga felé való emelkedés, a tudomány, művészet, erkölcsiség javainak a vallásos világszemléletbe való egyesítése, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy enélkül a lélek kielégítetlen szomjúságot és epedést érez s kénytelen mindenféle *álpótlékot* keresni, hogy életének elkerülhetetlen leromlását és elsatnyulását megakadályozza. Így látjuk napjainkban a magával elégedetlen, de vallástalan lelkek szomorú öncsalásait az *aestheticizmus*-ban (a művészet imádása) *a természet-rajongásban*, az *occultizmusban*; *spiritizmusban* stb. De a lelket csakis a *vallás* mentheti meg s ez adhat neki egyedül kielégítő, minden javait felölelő világszemléletet. Ez a világszemlélet nem ellentéte s nem kárhoztatója a tudományos világszemléletnek. Vallja, hogy a világot, a természet- és az ember életének minden törvényét *meg kell ismerni*, mind teljesebben s mind igazábban, tehát minél tudományosabb érvennyel, de nem azért, hogy az önzésnek minél több fegyvert adhasson a kezébe, hanem, hogy az isteni Lélek munkamezejét, *az Isten természeti és erkölcsi világrendjét* minél tisztábban láthassuk és benne minél teljesebb önzetlenséggel és odaadással szolgálhassuk Isten akara-

tát. A művészet így az *örök szépet* fogja keresni, az örök Szellem vonásainak fölragyogását a véges világ képén s az erkölcsiség az *örök jóság háládatos tükrözése* lesz az emberi jellem vonásaiban, amely legyőzve ezt a világot s annak önző szellemét, *megdicsőíti* a természet és az ember életét, mert Istenhez kapcsolja, Isten szolgálatába állítja s Isten országát építi benne és általa. A vallásos világszemlélet mindenesetre abban különbözik a pusztán értelmi, tudományos világnézettől, hogy sem a világot, sem az embert nem *önmagából* akarja megismerni s a természet és az ember élete elé nem e világból vett célt tűz ki, hanem a megismert természetet és az ember természeti életét felemeli és beleiktatja az örök Szellem életébe; mindazt magába öleli, amit a tudomány, a művészet és az erkölcsiség teremtett, de egyúttal le is győzi, megdicsőíti és megszenteli azzal, hogy egy mindenekfelett álló akarat szolgálatába állítja. Teljesebb igazság, tisztább szépség, tökéletesebb, szent jóság lesz a lélek értékeiből a vallásos világszemléletben, mert benne a pusztán természeti és emberi elem kiegészül és megteljesedik az *isteni* vonással. A lélek életének csúcspontja tehát az *istenfiúság* öntudata, melyben a világ *Isten országának* megvalósulási terévé lesz. Ezt fejezi ki mélységes szavakkal az evangélium, amikor hirdeti: „*Mindaz, ami Istentől született, legyőzi a világot.*“ (I. Ján. 5. r. 4. v.)